

૩૬૦૮

હિંદુ સ્થા ન ની

રાજ્ય પદ્ધતિ.

કર્તી, મદ્દાર ભિકાળ બેસાર.

હિંદુસ્થાનની રાજ્ય પદ્ધતિ.

રચનાર,

મહારાજ ભિકાજી બેલસરે,

આસિસ્ટન્ટ માસ્ટર,

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

અમદાવાદ,

“ગુજરાત ગેઝેટ” છાપખાનામાં છાપ્યું.

સને ૧૮૮૮.

કીમત આઠ આના.

સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા કાયદા પ્રમાણે
રજીસ્ટર કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

સરકારી નોકરી મેળવવા સેકન્ડગ્રેડ તથા થર્ડગ્રેડ પરીક્ષાઓમાં મુંબાઇ સરકારે આ વિષય નવો દાખલ કર્યો છે; તેથી, આ વિષય ઉપર એક નાનું સરખું પુસ્તક લખવાનો મારા મનમાં વિચાર ઝાળ્યો હતો, તે પાર પાડવાનો મને આ ઉત્તમ પ્રસંગ મળ્યો છે. દેશની રાજ્યપદ્ધતિ વિષે સામાન્ય માહિતી બધા કેળવાયલા માણસોને હોવી જોઈએ. આવી માહિતી ન હોય, તો સરકાર આપણું બહું કરવા સારૂ જે દયાળુ દૃષ્ટિથી ધ્યાન લે છે, તેની કીમત કરવી તથા તેથી આપણા ફાયદા કરી લેવા, તે આપણાથી બને નહીં, તેમજ તે બાબતના સરકારના ઘણા યત્ન નિષ્ફળ જવાની બીક રહે છે. વળી, જે સરકારી નોકરીમાં છે, અથવા સરકારી નોકરી મેળવવા ઇચ્છે છે, તેઓને તો રાજ્યપદ્ધતિનું સામાન્ય જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ. હિંદુ-સ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ એક મોટો સંચો છે, અને જુદાં જુદાં ખાતાં તેનાં પૈડાં છે; પોતે જે ખાતામાં હોય, તેનો આખી પદ્ધતિની જોડે તથા બીજાં ખાતાંની જોડે કેવો સંબંધ છે, તે દરેક નોકર જાણતો હોય, તોજ તે ખાતામાં તેને હાથે સારી રીતે કામ થઈ શકે. તેથી સરકારે કેળવણીમાં આ વિષય દાખલ કર્યો, તે એક ઉત્તમ પગલું બરું છે.

મૂળ પુસ્તક ઈંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેના આધારે આ ગુજરાતીમાં રચ્યું છે. મુળધના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ બારિસ્ટર સાર્જન્ટ એટ્કિન્સન્ તથા ડાક્ટર હન્ટરનાં પુસ્તકો ઉપરથી ઈંગ્રેજી પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, તથા લોર્ડ રસેલનું “ઈસ્ટાન્ડનું રાજ્ય તથા રાજ્યપદ્ધતિ,” અને નેરન સાહેબનું “રેવન્યુ હેન્ડ-બુક”—વગરે પુસ્તકોના અતિ ઉત્તમ આધારને માટે તેમનો પણ આભારી છું.

આ વરસની પરીક્ષાઓમાં જેસનારા ઉમેદવારોને ઉપયોગ થાય, તેટલા સારા આ પુસ્તક છપાવવા વિગેરેમાં કેટલીક ઉતાવળ કરવી પડી છે. માટે, વિષય, રચના, ઇલાદિમાં સુધારો કરવા ને કોઈ ગૃહસ્થ તરફથી યોગ્ય સૂચના મળશે, તે તે ખીજી આવૃત્તિ બહાર પાડતાં ઉપકાર સાથે સ્વિકારવામાં આવશે.

અમદાવાદ,
સપ્તેમ્બર, ૧૮૮૮.

}

મ. લી. બે.

હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ.

ઉપોદ્ધાત.

રાજ્ય એટલે રાજના તાબાનો મુલક અથવા રાજ્ય અધાવવાની રીત, એવા બે અર્થ થાય છે. રાજ્યપદ્ધતિ એટલે જે રીતિ, કાયદા, કે બંધારણ પ્રમાણે લોકો ઉપર અમલ કરવામાં આવે છે તે. જે રાજ્યપદ્ધતિમાં હલકા-ગાં હલકી પંક્તિની રૈયતને પણ ગેરકાયદે તુકસાન ખમવું પડે, તો તે આખા જનસમાજનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે, એમ મનાય; તેમજ જેથી મજબુતી રહે, અને સુધારો થઈ શકે, તે રાજ્યપદ્ધતિ ઉત્તમ કહેવાય.

ઉત્તમ રાજ્યપદ્ધતિના ચાર પ્રકાર છે. ૧. એકજ રાજની સત્તાવાળી, ૨. થોડા મનુષ્યોના હાથમાં રાજ્યાધિકારવાળી, ૩. લોકસત્તાવાળી, ૪. રાજ અને રૈયતની બેગી સત્તાવાળી.

હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ ઇંગ્લાન્ડની રાજ્યપદ્ધતિનો એક ભાગ છે, તેથી હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ ઇંગ્લાન્ડની પેઠે મિશ્રએકછત્રી છે. સને ૧૯૫૮ માં પાર્લામેન્ટે કાયદો કર્યો, ત્યારથી હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાંથી ઇંગ્લાન્ડની સરકારના હાથમાં ગયું. કંપનીના વખતમાં ગવર્નર જનરલ સર્વોપરી અમલદાર ગણાતો. પણ ઉપરનો ફેરફાર થયો, ત્યારથી હિંદુસ્થાન સરકારને

(ગવર્નર જનરલ

ગ્લાન્ડની

સરકારે નીમેસો રાજ્યમાત્ર (સફ્ટરી ઑફ સ્ટેટ દ્વાર ઇન્ડિયા) અને તેની કાઉન્સિલ નીમવામાં આવ્યાં.

હિંદુસ્થાનનો રાજ્યમંત્રી ઇંગ્લાન્ડની સરકારના પ્રધાન મંડળમાં હોય છે. હાલ ગવર્નર જનરલની સત્તાની હદ બાંધવામાં આવી છે. ઇંગ્લાન્ડની આમની સભામાં જે લોકતત્વ છે, તે હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિમાંજ છે, એમ સમજવું; કારણ કે વારન હેસ્ટીંગ્સ પહેલાં ગવર્નર જનરલ ઉપર હિંદુસ્થાનમાં કરેલા અન્યાયને માટે આરોપ મુકવામાં આવ્યા હતા, ત્યારથી આજ દિવસ સુધી આમની સભા હિંદુસ્થાનને ન્યાય આપવા સાર અને દરેક અન્યાય બંધ પાડવા સાર હમેશાં જનમૃત રહે છે.

પ્રકરણ ૧ હું.

ઇંગ્લાન્ડનું રાજ્ય બંધારણ.

હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ ઇંગ્લાન્ડના રાજ્યબંધારણ ઉપરથી ઘડી કાઢવામાં આવી છે, તેથી ઇંગ્લાન્ડના રાજ્યબંધારણ અને રાજ્યપદ્ધતિનું કેટલુંક દિગ્દર્શન આ ટેકાણે કરવું ઉચિત ધારીએ છીએ. ગ્રેટબ્રિટન, આયર્લેન્ડ અને ઇંગ્લાન્ડનાં સંસ્થાનો તથા તાજાના દેશોનું રાજ્ય, રાજ તથા અખીરોની સભા અને આમની સભાને હસ્તક છે.

તે એ સભાઓ મળીને પાર્લીમેન્ટ થાય છે.

હઠાઈ કે સલાહ કરવી, ગુનેગારને માફી આપવી, પાર્લીમેન્ટને બોલાવવી અથવા બરખાસ્ત કરવી, નાણું પાડવું, અને અમીરી બક્ષવી, એ હક રાજના છે. દરેક નવા કાયદાઓને મંજૂરી આપવી કે નહિ, તે રાજની મરજી ઉપર છે. એટલે રાજની સંમતિ વિના કોઈ પણ નવો કાયદો થાય નહિ. પણ, હાલમાં દિવસમાં પ્રધાનોની સલાહથી રાજ, અથવા રાજના નામથી પ્રધાનો, આ હકો વાપરે છે.

કાયદા ઘડવા, અને સરકારી કામકાજને માટે જોઈતા પૈસા ઉઘરાવવાને મત આપવો, તે પાર્લીમેન્ટનું કામ છે. પાર્લીમેન્ટ હિંદુસ્થાનને માટે વિરલાજ કાયદા કરે છે; પણ બ્યારે હિંદુસ્થાનને માટે કાયદો કરવો હોય, ત્યારે તેઓ બહુ સંભાળ રાખે છે. કાયદા અમલમાં લાવવાની સત્તા રાજની છે, એવું કાયદાનું મત છે; પણ પ્રધાનો રાજના નામથી તેનો અમલ કરે, એવો હાલ વહિવટ છે. પ્રધાનો રાજને સલાહ આપનારા હોય છે, ને તેઓ પાર્લીમેન્ટની બંને સભામાંથી, ચુંટી કાઢવામાં આવે છે. તેઓ કોમના રાજ્યકારભારને માટે તથા રાજને જે સલાહ આપે, તેને માટે પાર્લીમેન્ટને જવાબદાર હોય છે. બ્યારે પ્રધાનો ઉપરથી આમની સભાનો ઇતબાર ઊડી જાય, ત્યારે રાજને ખીજા પ્રધાનો ચુંટી કાઢવા પડે છે.

પ્રધાનમંડળના ઉપરીને મુખ્ય પ્રધાન કહે છે. મોટા મોટા પ્રધાનોની કેબીનેટ બનોવે છે. નીચે લખેલા પ્રધાનો કેબીનેટમાં અવશ્ય હોવા જોઈએ:—

૧. મુખ્ય પ્રધાન અથવા મુખ્ય અગ્નનચી.
૨. લૉર્ડ ચાન્સેલર.
૩. ચાન્સેલર ઑફ ધી એક્સચેકર.
૪. હોમ સેક્રેટરી (સ્વદેશ ખાતાનો મંત્રી).
૫. ફોરિન સેક્રેટરી (પરદેશ ખાતાનો મંત્રી).
૬. કોલોનીઅલ સેક્રેટરી (સંસ્થાનનો મંત્રી).
૭. ઈન્ડીઅન સેક્રેટરી (હિંદુસ્થાનનો મંત્રી).
૮. સેક્રેટરી ઑફ વૉર (લશ્કરી ખાતાનો મંત્રી).
૯. પ્રેસીડેન્ટ ઑફ ધી પ્રિવીસીલ.

નીચે લખેલા પ્રધાનો જરૂર પડે, તો કેબીનેટમાં હાજર થઈ શકે:—

૧૦. ઍસ્ટ લૉર્ડ ઑફ ઍડમીરલ્ટી. (દરિયાઈ લશ્કરનો અધિપતિ.)
૧૨. પ્રેસીડેન્ટ ઑફ ધી લોકલ ગવર્નેન્ટ બોર્ડ (સ્થાનિક કારભાર ખાતાનો અધિપતિ),
૧૩. લૉર્ડ પ્રિવી સીલ.
૧૪. આયર્લાન્ડનો મુખ્ય મંત્રી.
૧૫. પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ.
૧૬. ચાન્સેલર ઑફ ધી ડચી ઑફ લેન્કેસ્ટર.
૧૭. ફેળવણી સભાની કમીટીનો ઉપાધ્યક્ષ.

કેબીનેટમાં ઘણુંકરીને ચૈદ અથવા પંદર સભા-
સદો હોય છે.

સંસ્થાન અને તાબાના મુલકોમાં દેશની અંદરનો
કારભાર ચલાવવાને માટે ગવર્નરો નીમાય છે, તેઓની
કૌન્સિલો હોય છે. ગવર્નર તથા તેની કૌન્સિલે તે દેશ-
માંજ રહેતું જોઈએ. રાજ તેઓની નિમણુક કરે છે, અ-
ને તેઓને માથે જે રાજ્યમંત્રી હોય છે, તે કેબીનેટનો
સભાસદ હોય છે.

હિંદુસ્થાન એ ઇંગ્લાંડના તાબાનો દેશ છે. તે પ્રત્ય-
ક્ષ રાજની નજર નીચે છે. સન ૧૮૫૮ ની સાલથી હિં-
દુસ્થાનનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાને માટે હિંદુસ્થાનનો રા-
જ્યમંત્રી અને ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ સ્થાપવામાં આવી છે,
તેઓની કચેરી લન્ડનમાં હોય છે; અને હિંદુસ્થાનનો રા-
જ્યમંત્રી તે કૌન્સિલનો અધ્યક્ષ હોય છે. ઇન્ડિયા કૌ-
ન્સિલમાં પંદર સભાસદો હોય છે; તેમાંના સાત જણ ઇસ્ટ
ઇન્ડિયા કંપનીની કાર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ તરફથી નીમાય
છે, અને આઠ જણને રાજ નીમે છે.

મકરણ ૨^{જું}.

હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિ.

હિંદુસ્થાનમાં પ્રવર્તક સત્તા વાર્ધસરૈયને (રાજ્ય પ્રતિ-
નિધિને) સોંપી છે; તેને રાજ નીમે છે, અને તે સેક્રેટરી

ઔદ્યોગ સ્ટેટ ફાર ઇન્ડીઆને (હિંદુસ્થાનના રાજ્યમંત્રી-
ને) જવાબદાર હોય છે. વાઇસરૉયનાં પ્રવર્તક કામોમાં તથા
રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા સારૂ સુપ્રીમ કૌન્સિલ નીમેલી
હોય છે, તેની કચેરી કલકત્તામાં હોય છે. તેમાં પાંચ સા-
ધારણ મેમ્બરોને વાઇસરૉય પોતે પસંદ કરે છે, અને રા-
જ્ય તેઓને નીમે છે. વળી તેમાં કમાન્ડર ઇન્ચીફ (સેના-
ધિપતિ) હોય છે. તેઓની સાથે કાયદા કાનુન જનાવવાને
છ વધારાના મેમ્બરો દાખલ કરવામાં આવે છે. ગવર્નર જ-
નરલને સાત સેક્રેટરીઓ (મંત્રીઓ) હોય છે; તેઓ રાજ્ય
કારભારમાં જૂદાં જૂદાં ખાતાં ઉપર દેખરેખ રાખે છે.
રાજ્યકારભારમાં સેલેક્શનને માટે બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના આઠ
પ્રાંતો કર્યા છે, તેમના ઉપર ગવર્નરો, લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો
અથવા કમિશનરો નીમેલા હોય છે; અને ચાર નાના પ્રાંતો
પ્રત્યક્ષ હિંદુસ્થાન સરકારના તાબામાં છે. વળી (૧૫૪) ખં-
ડીઆં સંસ્થાનો છે, તેઓના ઉપર બ્રિટિશ સરકારના
પોલિટિકલ એજન્ટોની મદદથી હિંદુ અથવા મુસલમાન
રાજાઓ રાજ્ય કરે છે. મદ્રાસ અને મુબઈ (સિંધ સાથે)
એક એક ગવર્નરના તાબા હેઠળ છે; બંગાળ, વાયવ્ય
પ્રાંતો અને પંજાબ ઉપર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો રાજ્ય ચલાવે
છે; મધ્ય પ્રાંત, અયોધ્યા, આસામ અને અસમ દેશ એ દરેક
ચીફ કમિશનરના તાબા નીચે છે. નીચેનાં પત્રકોમાં બારે
પ્રાંતો, તથા સ્વદેશી ખંડણિયાં સંસ્થાનોના તેર જથ્થા,
તેઓનાં ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી સાથે આપ્યાં છે:—

બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના (૧૨) પ્રાંતોનાં નામ:—

૧.	પ્રાંતનું નામ. (તેને લગતાં દેશીરાજ્યો સિવાય).	ફેવરેબલ. ચોરસમેલ	કુલ ચસ્ટી.	પ્રેકોનિસેડ સેરાલે ૨૩
૧.	મદ્રાસ સરકારના તાબાનો સુલક.	૧૪૧,૦૦૧	૩૧,૧૭,૬૩૧	૨૨૧
૨.	મુંબઈ (સિન્ધ સહિત) સરકારના તાબાનો સુલક.	૧૨૪,૧૨૨	૧૬,૪૫૬,૪૧૪	૧૩૩
૩.	બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબાનો સુલક.	૧૫૭,૫૮૮	૬૬,૬૮૧,૪૫૬	૪૪૩
૪.	પંજાબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબાનો સુલક.	૧૦૬,૬૩૨	૧૮,૮૫૦,૪૩૭	૧૭૭
૫.	વાલ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબાનો સુલક.	૧૦૬,૧૧૧	૪૪,૧૦૭,૮૬૮	૪૬૬
૬.	અયોધ્યાના વીર કમીશનરના તાબાનો સુલક.	૮૪,૪૪૫	૯,૮૩૮,૭૮૧	૧૧૭
૭.	મધ્ય પ્રાંતના વીર કમીશનરનો પ્રદેશ.	૮૫,૨૨૦	૩,૭૩૬,૭૭૧	૪૩
૮.	બ્રિટિશ બરમાના વીર કમીશનરના તાબાનો સુલક.	૪૬,૩૪૧	૪,૮૮૧,૪૨૬	૧૦૫
૯.	આસામના વીર કમીશનરના તાબાનો પ્રદેશ.	૧૭,૭૧૧	૨,૬૭૨,૬૭૩	૧૫૧
૧૦.	વરાહના કમીશનરના તાબાનો પ્રદેશ.	૨,૭૧૧	૪૬૦,૭૨૨	૧૭૦
૧૧.	અજમેરના કમીશનરના કચ્છનો પ્રદેશ.	૧,૫૮૩	૧૭૮,૩૦૨	૧૧૩
૧૨.	કુર્ગ પ્રાંતના કમીશનરના તાબાનો પ્રદેશ.			
કુલ:—			૧૯૮,૪૬૫	૨૨૮

હિંદુસ્તાનના ખંડણીઆ દેશી રાજ્યોના ૧૩ જથ્થા.

રાજ્યનાં નામ.	કુલ ક્ષેત્રફળ ચોરસ મૈસમાં.	કુલ વસ્તી.	દર ચો. મૈ. માં રહેનાર માણસો.
૧. રાજપુતાના.	૧૨૯,૭૫૦	૧૦,૨૬૮,૩૯૨	૭૯
૨. હૈદરાબાદ (નીઝામનું રાજ્ય).	૭૧,૭૭૧	૯,૮૪૫,૫૯૪	૧૩૭
૩. સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા એજન્સી બાતે બુદેલખંડ	૭૫,૦૭૯	૯,૨૬૧,૯૦૭	૧૨૩
૪. બરૈડા.	૮,૫૭૦	૨,૧૮૫,૦૦૫	૨૫૫
૫. મહીસુર.	૨૪,૭૨૩	૪,૧૮૬,૧૮૮	૧૬૯
૬. કાશ્મીર.	૮૦,૯૦૦	૧,૫૩૪,૯૭૨	૧૯
૭. મણીપુર.	૮,૦૦૦	૨૨૧,૦૭૦	૨૭
૮. મુંબઈ સરકારના તાબાનાં દેશીરાજ્યો.	૭૩,૭૫૩	૬,૯૪૧,૨૪૯	૯૪
૯. મદ્રાસ સરકારના તાબાનાં દેશીરાજ્યો.	૮,૦૯૧	૩,૦૦૧,૪૩૬	૩૭૦
૧૦. બંગાલ સરકારના તાબાનાં દેશીરાજ્યો.	૩૬,૬૩૪	૨,૮૪૫,૪૦૫	૭૮
૧૧. પંજાબ સરકારના તાબાનાં દેશીરાજ્યો.	૩૫,૮૧૭	૩,૮૬૧,૬૮૩	૧૦૮
૧૨. વાવ્ય પ્રાંતના તાબાનાં દેશીરાજ્યો.	૫,૧૨૫	૭૪૧,૭૫૦	૧૪૫
૧૩. મધ્ય પ્રાંતના તાબાનાં દેશી રાજ્યો.	૨૮,૮૩૪	૧,૭૦૯,૭૨૦	૫૯
કુલ.	૫૮૭,૦૪૭૫૬	૬,૦૪,૩૭૧	૯૬

સન ૧૮૬૨ માં હિંદુસ્થાનના એક રાજાને સનંદ આપી હતી તેમાં ખંડિયાં સંસ્થાનોની જોડે બ્રિટિશ રાજ્યના સંબંધ વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે:—

“મહારાણીજીની એવી ઇચ્છા છે કે, હિંદુસ્થાનના જે રાજાઓ હાલ પોતાના મુલક ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેઓનું રાજ્ય કાયમ રાખવું, અને તેઓના વંશના પુરૂષો તથા તેઓનો મર્ત્યો આગળ ચક્રાવલો; આ ઇચ્છાને અનુસારે આ સનદ તમને આપી છે ઇત્યાદિ.”

લૉર્ડ મેયોએ એક વાર લખ્યું હતું કે:—“અમારાં ખંડિયાં સ્વદેશી સંસ્થાનોની સાથે અમારો સંબંધ એકંદર જોતાં જો કે સંતોષકારક છે, તોપણ તેની કંઈ પણ હદ બાંધેલી નથી. તેઓના કારભારમાં વચ્ચે નહિ પડવાનું તત્વ અમે પાળીએ છીએ, તોપણ અમારે વચ્ચે પડવું પડે છે. પોતાના મુલકના બચાવને માટે અમે તેઓને લશ્કર રાખવા દઈએ છીએ, તોપણ અમે તેઓને લઢાઈ કરવા દેતા નથી. ન્યાયની કોર્ટો સ્થાપવામાં અમે તેમને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, તોપણ સુરોપીઓના ઉપર તેઓ કામ ચલાવે, તે અમે સાંભળી શકતા નથી. અમે તેઓને જુદા રાજા જેવા ગણીએ છીએ, તોપણ અમારે દરરોજ હુકમ કરવા પડે છે તે તેઓ ખીન હરકત માને છે. જ્યારે રાજા ધોર અપરાધ કરે છે અથવા કરવા દે છે, ત્યારે અમે તેઓને પદબ્રજ કરીએ છીએ, જેમ કે ટાંકના રાજાને. અથવા જ્યારે રાજા અન્યાયથી

રાજ્ય ચલાવે છે અથવા રૈયતને કનડે છે, ત્યારે અમે તે-
ઓના કારભારીઓને નીમીએ છીએ, જેમ કે અધ્યક્ષના રા-
જ્યમાં. કેટલાએકને ત્યાં અમે પોલિટિકલ એજન્ટ નીમીએ
છીએ, પણ કેટલાએકને ત્યાં નીમતા નથી. જેપુર, ભો-
પાળ, પસાલા એવાં એવાં કેટલાંકની જોડે અમારી મિત્રા
ચારી અને ઘણો સ્નેહ છે; પણ ઘોલપુર, અલ્હાબાદ, એવાં
એવાં સંસ્થાનો ઉપર તેઓની ફરજમાં મોટી મદ્દતને
માટે તેઓને ઠપકો દેવો હોય ત્યારેજ કાગળ પત્ર લખીએ
છીએ.”

સરહદ ઉપરના કોકોની જોડેનાં સંબંધ વિષે હિં-
દુસ્થાનની મોટી સનદ—સન ૧૮૫૮ ના રાષ્ટ્રીયના બહે-
રનામાં નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે:—

“અમારો હમણાંનો મુલક વધારવાની અમારી ઈચ્છા
છેજ નહિ. અને જેમ અમે એક પાસેથી અમારા મુલક
અથવા હક દબાવનારને શિક્ષા કીધા વગર છોડશું નહિ,
તેમજ અમે ખીજાઓનો મુલક દબાવવાની મંજૂરી પણ
આપીશું નહિ.”

—*—

**સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ, ફાર ઇન્ડિયા અને
તેની કૌન્સિલ.**

સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ (હિંદુસ્થાનના રાજ્યગંત્રી). અને
તેની કૌન્સિલ (સભા) તથા કાઉન્સિલરો (સભાસદો) ની સ-
ત્તા અને જવાબદારી “ઈન્ડિયા કૌન્સિલ” એવા મથાળા

નીચે આગળ ૧૫ મે પાને આપી છે, ત્યાં જુઓ.

વાઇસરાય તથા ગવર્નર જનરલ ઇન્ડિયા.

સન ૧૭૭૩ માં પાર્લિમેન્ટ એક કાયદો કર્યો, તેથી બંગાલામાં ફોર્ટ ડેલીલીઅમ છલાકા (કલકત્તા) ના ગવરનરને હિંદુસ્થાનનો ગવરનર જનરલ નીમ્યો; વળી સને ૧૮૫૩માં બીજો કાયદો કર્યો, તેથી ગવરનર જનરલ અને બંગાળાનો ગવર્નર જુદા જુદા નીમ્યા. કાયદામાં તેની સત્તા નીચે પ્રમાણે કહી છે:—“હિંદુસ્થાનમાં મુલકી તથા લશ્કરી બધાં બધાં ઉપર તથા ઉપજ ઉપર દેખરેખ, હુકમ, અને કાબુ રાખવાની સત્તા આ કાયદાથી ગવરનર જનરલ અને કૌન્સીલરો એમનાથી બનેલી કૌન્સીલને આપી છે, તથા તે તેઓના હાથમાં રહેશે. બંગાળા, મદ્રાસ, મુંગાઇ, આચ્રા અને પંજાબના ગવર્નરો તથા તેઓની કૌન્સીલો ઉપર, તેને છલાકાના મુલકી તથા લશ્કરી કારબારના સંબંધની સઘળી બાબતોમાં, ગવરનર જનરલ અને તેની કૌન્સીલને દેખરેખ તથા કાબુ રાખવાની સંપૂર્ણ સત્તા અને અધિકાર છે. અને તે ગવર્નરો અને કૌન્સીલો, ગવર્નર જનરલ તથા તેની કૌન્સીલના હુકમ માનવાને બંધાયલાં છે.” બંગાળા, વાયવ્ય પ્રાંત અને પંજાબના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીમવાની સત્તા પણ ગવર્નર જનરલને છે.

કૈસરેહિંદ (એમ્પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા) અને વાઇસરાયની વચ્ચેના સંબંધ વિષે રાજ્યબંધારણના કાયદાનો

હાલમાં એવો ધારો થઈ ગયો છે કે, ઇંગ્લાન્ડના તાબાના દેશોનો ગવર્નર ઇંગ્લાન્ડના રાજાનો બંધી વાતે મુખત્યાર થતો નથી, તથા રાજા તેને જે સત્તા આપે છે, તેની હદ છે: અને કાયદા, તેની નીમણૂકની યાદી, સાધારણ અથવા ખાસ હુકમો, એ બધાથી, અથવા પ્રસંગ પ્રમાણે એમાંના કેટલાકથી તેની સત્તાની હદ બંધાય છે. ગવર્નર ઉપર, જે પ્રાંતોનો તે ગવર્નર હોય, ત્યાંની કોર્ટમાં પણ દીવાની અથવા ફોજદારી કામ ચાલી શકે, પણ તેને કેદ કરાય નહિ; તથા રાજ્યકારભારના કામને માટે તેના ઉપર દીવાની કે ફોજદારી કામ ચાલે નહિ; એજ ધારો કૉન્સીલરોને પણ લાગુ પડે છે. હિંદુસ્થાનની સરકાર ઉપર “સ્ટેટ સેક્રેટરી ટ્રાર ઈન્ડિયા ઈન કૉન્સીલ” એવા નામથી ફરિયાદ માંડી શકાય; તથા તેઓને ફરિયાદ કરવી હોય, તોપણ એજ નામથી કરવી જોઈએ. સન ૧૮૫૮ થી ગવર્નર જનરલને વાઇસરૉય કહે છે; અને વાઇસરૉય શબ્દનો અર્થ “રાજા અથવા રાણીને બદલે રાજ્ય કરનારો” એવો થાય છે, તોપણ તેની સત્તા અથવા જવાબદારીમાં કંઈ ફેરફાર થયો નથી. રાણીજીના જાહેરનામામાં વાઇસરૉય વિષે આમ કહ્યું છે:—“એણે અમારે નામે રાજ્ય વહિવટ ચલાવવો, અને અમારે નામે તથા અમારી તરફથી કામ કરવું, (તેમાં એટલું કે) હવે પછી અમારા મુખ્ય સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની મારફત અમારા હુકમ એના ઉપર જશે તેને તામે એણે થવું.”

ગવર્નર જનરલ સર્વાધિકારી રાજ્યકર્તા નથી. પાર્લામેન્ટે તેની સત્તાની હદ બાંધવા સાર કાયદો કર્યો છે; તેની નીમણૂકના હુકમ ઉપરથી તેની સત્તાની હદ જણાય છે; કાયદાથી તેના અમલની મુદત બાંધી છે; તેની જગા ઉપરથી તેને પાછો બોલાવવાની તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે; તેના ઉપર પાર્લામેન્ટમાં કામ ચાલી શકે; લોકમતના જોરથી તેને રાજીનામું આપવું પડે; અથવા લોકમતના દબાણથી તે પોતાની ખુશીથી રાજીનામું આપે; દેશના છાપાની સખ્ત નજર અને નિન્દા તેને સહન કરવી પડે:—ઈત્યાદિથી તેની સત્તાની હદ બાંધાઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

હિંદુસ્થાનની કૌન્સિલો.

(રાજ્યસભાઓ).

હિંદુસ્થાનનાં શહેનશાહ બાતુ (કેસરે હિંદ) ની કૌન્સિલો, તથા બ્રિટિશ ઇન્ડિયાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવા સાર ખાસ સ્થાપયલી કૌન્સિલો, નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. પાર્લામેન્ટની હાઇ કોર્ટ.
૨. પ્રીવિ કૌન્સિલ.
૩. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયાની કૌન્સિલ,
જેને “ઇન્ડિયા કૌન્સિલ,” કહે છે, તે.

૪. વાઈસરૉય તથા ગવર્નર જનરલની કૉન્સીલ
જેને “સુપ્રીમ કૉન્સીલ,” કહે છે, તે.

૫. જુદા જુદા ઈલાકા અને પ્રાંતોના ગવર્નરોની
કૉન્સીલો, જેને “સ્થાનિક કૉન્સીલો” કહે છે, તે.

પ્રીવિ કૉન્સીલ ન્યાયની કોર્ટ છે; તેમાં ફક્ત અપી-
લો સંબંધાય છે. તે રાજ્યદ્વારી કૉન્સીલ નથી. હિંદુસ્થાન-
થી મોકલેલી અરજીઓ જે ન્યાયના કામની નહિ હોય, તો
તે શહેનશાહ યાનુ તથા તેની કૉન્સીલ (પ્રીવિ કૉન્સીલ)
ઉપર સ્થાનિક સરકારની મારફતે મોકલવી જોઈએ. શહે-
નશાહ યાનુને સલાહ આપનારી એક “કૃષ્મીનેટ” કૉન્સીલ
છે; આ કૉન્સીલ બ્રિટિશ રાજ્ય રૂપી યંત્રની કુંચી છે; તે-
માં ધાતું કરીને અનીર અને આમની સભાના સભાસદો
મળીને ધાર જણુ હોય છે. તેઓ પોતાના વિચાર ગુપ્ત રીતે
ચલાવે છે; રાજની ખાસ મંજુરી વિના તે પ્રસિદ્ધ થાય
નહિ; રાજ જુદા જુદા પ્રધાનોની સલાહ લેતો નથી, પ-
ણુ કૃષ્મીનેટની, એટલે આખા પ્રધાન મંડળની, એક સલાહ
પ્રમાણુ ચાલે છે. પ્રધાનો પોતાનામાંથી એક આગેવાનની
સલાહ પ્રમાણુ આખા પ્રધાન મંડળનું એક મત ઠરાવે છે.
જે પક્ષને અધિકાર મળ્યો હોય, તે પક્ષનો ઉપરી મુખ્ય
પ્રધાન થાય છે. તે ગમે તે ખાતું પોતાના હસ્તક રાખે છે.
પ્રધાન મંડળના સભાસદોને રાજ નીમે, એવો કાયદો છે;
પણુ વહિવટમાં મુખ્ય પ્રધાનજ તેઓની નીમણૂક કરે છે;
અને આમની સભાના વિરૂદ્ધ મત અથવા ઠરાવથી મુખ્ય

પ્રધાન તથા પીપ્પા પ્રધાનો કામ ઉપરથી દૂર થઈ શકે છે.

વલિવટની સગવડને માટે અક નાની કંપીનેટ કૌન્સીલ બનાવે છે, તેમાં કંપીનેટના મેંબરોમાંથી મુખ્ય પ્રધાન અને પરદેશ ખાતાનો રાજ્યમંત્રિ, એવા એ જણ જ હોય છે. તેઓના વિચાર પણ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે.

ઈંગ્લેન્ડ કૌન્સિલ:—આ કૌન્સીલ કાયદા કરનારી (વિધાયક સત્તાવાળી) નથી પણ તેને ફક્ત પ્રવર્તક સત્તા છે. તેમાં ૧૫ સભાસદો હોય છે. એ દરેકની નિમણૂક દસ વરસ લગી ચાલે છે. કંઈ ખાસ કારણ ન હોય, તો તેઓ ફરીથી નીમાય નહિ; અને ફરીથી નીમાય, ત્યારે પીપ્પા પાંચજ વરસ સુધી વધારે રહે. ખાલી થએલી જગ્યા ઉપર હિંદુસ્થાનનો મુખ્ય મંત્રી નિમણૂક કરે છે. એ સભાસદો હિંદુસ્થાનમાં નોકરી કરી ગયેલા, અથવા ત્યાં રહેલા હોવા જોઈએ. તેઓને હિંદુસ્થાનના ખજાનામાંથી વરસના ૧૨૦૦) પૌંડ મળે છે. એ કૌન્સીલનો સાધારણ સભાસદ પાર્ટીમેન્ટમાં બેસી શકે નહિ. હિંદુસ્થાનનો મુખ્ય રાજ્યમંત્રી અમીર હોય, તો અમીરની સભામાં બેસે છે; નહિ તો, આમની સભામાં. મુખ્ય મંત્રી પોતાના હોદ્દાની રૂએ કૌન્સીલનો અધ્યક્ષ થાય છે; તેને ઉપાધ્યક્ષ નીમવાની સત્તા છે. કામ જલદી થાય, એટલા માટે સભાસદોની કમીટીઓ નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં અથવા પીપ્પા કોઈ પણ ઠેકાણે પૈસો ખર્ચવાની વાતમાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અને તેના કૌન્સિલરોને પૂર્ણ અખતિયાર છે. જે સ-

રકારી પૈસો ઇંગ્લાન્ડ મોકલવામાં આવે છે, તે અહિંયાં-
થી હિંદુસ્તાનના મુખ્ય રાજમંત્રીના નામ ઉપર જાય
છે; અને ત્યાં તે જ્યાંક ઑફ ઇંગ્લાન્ડમાં ભરે છે. હિં-
દુસ્તાનના વાર્ષિક જમાં ખરચનો ખરડો (બજેટ) મુખ્ય
મંત્રીએ પાર્લિમેન્ટ આગળ મુકવો જોઈએ. ઇન્ડિયા કૌન્સિ-
લના મેમ્બરો જાતે કોઈ વાતમાં જવાબદાર નથી. આ
કૌન્સિલ એક મૂતિમંત વ્યક્તિ છે, એમ કાયદો માને છે,
તેથી તે કોઈના ઉપર દાવો માંડી શકે છે, તથા તેઓના
ઉપર બીજાઓ દાવો લાવી શકે છે.

હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલ:—આ
કૌન્સિલ અમુકજ ઠેકાણે ભરવી જોઈએ, એમ નહીં; વાર્ષ-
સરોયની મરજ હોય ત્યાં, બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં, ગમે તે
ઠેકાણે તે આ કૌન્સિલ ભરી શકે છે. પણ, જે ઇલાકામાં
તે આ કૌન્સિલની કચેરી કરે, ત્યાંનો ગવર્નર તે કચેરીનો
અસાધારણ મેમ્બર થાય છે. આ કૌન્સિલના બે ભાગ છે.
(૧) વિધાયક (કાયદા કરનારો), (૨) પ્રવર્તક (કાયદાનો અ-
મલ કરનારો). તોપણ, તે બંને ભાગ મળીને એકજ કૌ-
ન્સિલ થાય છે.

પ્રવર્તક કૌન્સિલની સ્થાના મહારાણીજીની કેબિનેટ
પ્રમાણે કરી છે. કામ જલદી થાય, તેટલા સાર તેનાં સાત
ખાતાં કર્યા છે; તે દરેક ખાતા ઉપર એક કૌન્સિલર હોય છે,
અને તેના હાથ નીચે એકેક ખાતાનો ઉપરી સેક્રેટરી હો-

ય છે. હિંદુસ્થાન સરકારનાં નીચે લખેલાં ખાતાં છે:- (૧) પરદેશ ખાતું, (૨) વિદ્યાયત ખાતું, (૩) રેવન્યુ અને ખેતીવાડીનું ખાતું, (૪) હિસાબી ખાતું, (૫) લશ્કરી ખાતું, (૬) પબ્લિક વર્ક્સ ખાતું, (૭) વિધાયક (કાયદા કરવાનું) ખાતું. વાઇસરૉય ઘણું કરીને પરદેશ ખાતું પોતાની દેખરેખ નીચે રાખે છે. પ્રવર્તક (કાયદાનો અમલ કરનારી) કૌન્સિલમાં વાઇસરૉય ઉપરાંત છ મેમ્બરો હોય છે. પ્રવર્તક કૌન્સિલરોને રાજના હાથની સહી શિક્ષાવાળી યાદીથી નીમવામાં આવે છે. કમાન્ડર-ઇન્-ચીફ (સેનાપતિ) પ્રવર્તક કૌન્સિલનો અસાધારણ મેમ્બર ગણાય છે, અને તેનો દરજ્જો માત્ર વાઇસરૉયના કરતાંજ ઉતરતો ગણાય.

કૌન્સિલ આગળ જે કામ આવ્યું હોય, તેની બાબત મતભેદ પડે, તો અધિક સંખ્યાના મત પ્રમાણે ચાલવાને ગવર્નર જનરલ બંધાયેલો છે; એટલે, અધિક સંખ્યાનું જે મત પડે, તે ગવર્નર જનરલ અને તેની કૌન્સિલનું મત છે, એમ કાયદો માને છે. જે કૌન્સિલરોનાં સામસામાં મત સરખાં પડે, તો ગવર્નર જનરલનું મત કાસ્ટિંગ મત ગણાય; એટલે, તૈના મત પ્રમાણે તે બાબતનો ચુકાદો થાય. એમ છે, તોપણ, કૌન્સિલના અધિક સંખ્યાવાળા મેમ્બરોનું મત ન માનતાં, તે રદ કરવાની સત્તા વાઇસરૉયને છે. વિધાયક (કાયદા કર-

રનારી) શાખામાં વધારાના મેમ્બરોને વાઇસરૉય નીમે છે; તેઓને લોકપ્રતિનિધિ મેમ્બરો એમ પણ કહેવામાં આવે છે; તેઓની સંખ્યા છથી ઓછી, અથવા બારથી વધારે નહિ હોવી જોઈએ. તેઓની નીમણૂક એ વરસ સુધી ચાલે છે. વધારાના મેમ્બરો પૈકી અરધા અથવા તેથી વધારે નાનું ઓફિશિયલ હોવા જોઈએ; એટલે, હિંદુસ્થાન સરકારના મુલકી અથવા લસ્કરી ખાતામાં તેઓને નોકરી નહિ હોવી જોઈએ. દેશીઓને ફક્ત વિધાયક (કાયદા કરનારી) શાખામાં જ દાખલ કરવામાં આવે છે. દ્વરથી આવનારા વધારાના મેમ્બરોને તેઓના ખર્ચ માટે અમુક રકમ આપાય છે.

વધારાના મેમ્બરને કાંઈ પણ નવું કામ પોતે કૉન્સિલ આગળ લાવવાનો અધિકાર નથી; એટલે, કોઈ પણ બાબતની શરૂઆત કરવાની તેને સત્તા નથી. દરેક કાયદા અથવા કામ ઉપર પ્રવર્તક (કાયદાનો અમલ કરનારી) કૉન્સિલમાં વાદ વિવાદ થાય છે; પછી તેને ગવર્નર-જનરલ મંજૂરી આપે છે; ત્યારેજ તે કાયદો કે કામ વિધાયક (કાયદા કરનારી) કૉન્સિલ આગળ આવે છે. સ્થાનિક સરકારે પસાર કરવા ધારેલા કાયદા હિંદુસ્થાન સરકાર ઉપર મોકલવામાં આવે છે, તેજ બાબતનું ધ્યાન એક કામ હિંદુસ્થાન સરકારની વિધાયક કૉન્સિલ આગળ

આલે છે.

જે કાયદાને કૌન્સિલરોનું મત મળ્યું, તેને સાડ ગવર્નર-જનરલ પોતે મંજૂરી આપે, અથવા નહિ આપે; અથવા તે બાબત કેસરે-હિંદની રીતે મરજી છે, તે જણાવ, ત્યાં સુધી તે પોતાની મંજૂરી આપવી કે નહિ આપવી, તે મોકૂફ રાખે છે. જે ગવર્નર-જનરલ પોતાની મંજૂરી આપે, તો તેણે હિંદુસ્થાનના રાજમંત્રી ઉપર તે કાયદાની ખરી નકલ મોકલવી જોઈએ. કોઈ ઈલાકાની કૌન્સિલે ગવર્નર-જનરલ ઉપર મોકલેલા કાયદાને ગવર્નર-જનરલ પોતાની મંજૂરી ન આપે, તો જે કૌન્સિલ તેરફથી તે કાયદો આવ્યો હોય, તે કૌન્સિલને ગવર્નર-જનરલે મંજૂરી ન આપવાનાં લેખી કારણ બતાવવાં જોઈએ.

હિંદુસ્થાનમાં પસાર કરેલા સઘળા કાયદા પાર્લિમેન્ટ આગળ મુકવા પડે છે; ત્યારે, જરૂર દેખાય તે કાયદા રદ કરવા અથવા સુધારવા, તે પાર્લિમેન્ટનો અખતીઆર છે.

સને ૧૮૩૩ માં ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને જે સનંદ તાજ કરી આપી, તે ઉપરથી હિંદુસ્તાનની મુખ્ય કૌન્સિલની સ્થાપના થઈ. તે વખત પહેલાં દરેક ઇલાકામાં જુદા જુદા રેગ્યુલેશન પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતાં. સને ૧૮૫૩ માં ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલમાં સુધારો કરી, તેની નવી રચના કરી; વળી, સને ૧૮૫૩ માં ઇન્ડિયન કૌન્સિલસ ઓફ નામના કાયદાથી તેમાં ફરીથી સુધારો કર્યો; આ કાયદા

ઉપરથી તે કૌન્સિલમાં લોકપ્રતિનિધિ તત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું; તેમજ, તેથી જુદા જુદા ધલાકાની કૌન્સિલોની સ્થાપના થઈ.

પાર્લમેન્ટમાં જે કાયદો પાસ થાય, તેને ઈંગ્લાન્ડમાં સૌથી મોટું વજન અપાય છે; એવા કાયદા કરતાં ઈંગ્લાન્ડના લોકોની નજરમાં આખી પૃથ્વી ઉપર ખીજો કોઈ મોટી સત્તાવાળો કાયદો નથી. ઈંગ્લાન્ડમાં તથા તેના તાબાના મુલકમાં રહેનારી દરેક રૈયત ઉપર એવા કાયદાનો અમલ થાય છે; અને, તેને ફેરવવો, સુધારવો, મોકૂફ રાખવો, લાગુ ન કરવો અથવા રદ કરવો—તેની સત્તા માત્ર પાર્લમેન્ટને જ છે.

સને ૧૮૬૧ ના ઇન્ડિયન કૌન્સિલસ આક્ટથી ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલને નીચે પ્રમાણે સત્તા આપી છે:—

બ્રિટિશ, દેશી, પરદેશી, અથવા ખીજા લોકોને માટે; ગમે તે જાતની ન્યાયની કોર્ટોને માટે; આ દેશની અંદર આવેલી ગમે તેવી જગ્યા, અને ગમે તેવી સીજને માટે; મહારાણીની જોડે દોરતીથી ચાલનારા રાજ તથા સંસ્થાનોની અંદર રહેનારી મહારાણીની સધળી બ્રિટિશ રૈયત, હિંદુસ્થાન સરકારની જોકરીમાં હોય કે ન હોય, તે પણ તેને માટે; કાયદા તથા ધારા ધડવા.

મુ'અઈ ઇલાકાની કૌન્સિલ:—મુ'અઈ ઇલાકાનો રાજ્યકારભાર ગવર્નર ચલાવે છે. તેની નીમણુક બારોબાર ઇસ્લામમાંથી પાય છે. આ ઇલાકાતું લશ્કર જુદું છે; તથા

મુલકીકારભાર ચલાવવા સાર નોકરો પણ જુદાજ છે. વળી, પ્રવર્તક તથા વિધાયક કૌન્સિલો પણ છે. આ કૌન્સિલોની રચના તથા તેઓનાં કામ ધણુંકરીને ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલોનાં જેવાંજ છે. પણ, પ્રવર્તક કૌન્સિલમાં ગવર્નર તથા બીજા બેજ કૌન્સિલરો છે. સાધારણ મેમ્બરોને રાજના હાથની સહીવાળી યાદીથી નીમવામાં આવે છે. તેઓની નીમણૂક, ગવર્નર-જનરલની કૌન્સિલના મેમ્બરોની માફક પાંચ વરસલગી ચાલે છે.

વિધાયક શાખામાં ગવર્નર, પ્રવર્તક કૌન્સિલરો એટલે સાધારણ કૌન્સિલરો, ઍડ્વોકેટ-જનરલ તથા વધારાના મેમ્બરો હોય છે. વધારાના મેમ્બરોની સંખ્યા ચારથી આઠ લગી છે; તેઓ બે વરસ સુધી કામ કરી શકે છે; તેમાંના અરધા નાનુ-ઓફિશિયલ્ હોવા જોઈએ. દેશીઓને વધારાના મેમ્બર તરીકે દાખલ કરવામાં આવે છે.

ગવર્નર હાજર ન હોય, તો સીનિયર (લાંબી મુદતની નોકરીવાળો) સાધારણ મેમ્બર અધ્યક્ષની જગ્યા લે છે. કૌન્સિલે પાસ કરેલા કાયદાને મંજૂરી આપવી કે નહિ આપવી, તેની ગવર્નરને સત્તા છે. જો તે મંજૂરી આપે, તો તે કાયદાની ખરી નકલ ગવર્નર-જનરલ ઉપર મોકલવી જોઈએ. ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી મળે તથા ગવર્નર તે મંજૂરી જાહેર કરે, ત્યાં સુધી પ્રકત ગવર્નરની મંજૂરીથી તે કાયદાનો અમલ થઈ શકતો નથી.

ગવર્નર-જનરલ જો મંજુરી નહિ આપે, તો તેણે મંજુરી નહિ આપવાનાં કારણો લેખમાં બતાવવાં જોઈએ. જ્યારે ગવર્નર-જનરલ મંજુરી આપે, ત્યારે તેણે તેની ખરી નકલ સ્ટેટ સેક્રેટરીને મોકલવી જોઈએ. ત્યાં, તે કાયદો મંજુર રાખવો કે નહીં રાખવો, તેની સત્તા કૈસરેહિંદને છે. તે જો મંજુરી નહિ આપે, તો તેની ના-મંજુરી પ્રસિદ્ધ કર્યાની તારીખથી તે કાયદો રદ થાય છે. આ બધાં દબાણ છતાં, તે સૌથી ઉપરી પાર્લિમેન્ટ છેજ; કાયદો પસાર થયાથી અમુક મુદતમાં સ્ટેટ સેક્રેટરીએ તેને પાર્લિમેન્ટ આગળ મૂકવો જોઈએ.

સન ૧૮૬૧ ના ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ ઉપરથી મુબાઇ ઇલાકાની કાઉન્સિલને નીચે લખેલી સત્તા છે. :—તે ઇલાકાની સલાહશાન્તિ તથા સારા રાજવહિવટને માટે કાયદા તથા ધારા કરવા; અને તેટલા માટે સન ૧૮૬૧ પહેલાં હિંદુસ્થાનની અંદરની કોઇ પણ સત્તાથી કાયદા અથવા ધારા કરવામાં આવ્યા હોય, તેમાંથી મુબાઇ ઇલાકાને લાગુ પડતા હોય, તેમલા કાયદા રદ કરવા અથવા સુધારવા, પણ ઇન્ડિયન કાઉન્સિલ્સ એક્ટ અથવા પાર્લિમેન્ટના બીજા કોઈ પણ એક્ટથી વિરુદ્ધ કાયદો પસાર કરવાની સખત મના કરી છે, તેમજ સરકારી કરજ અથવા સરકારી ઉપજ (રેવન્યુ), ચાલતું નાણું, ટપાલ અથવા તાર ખાતાની ગોઠવણ, પીનલકોડ, કૈસરેહિંદની હિંદુસ્થાનની પ્રજાના ધર્મ, લશ્કરી અથવા દરિયાઈ કાફલાનો

બંદોબસ્ત, અથવા તે રાખવો કે નહિ રાખવો તે વિષેના વિચાર, પેટન્ટ અને કોપીરાઇટ, અથવા કોઈ પરદેશી રાજ્ય જોડે આપણો સંબંધ—એટલાને લગતો ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી સિવાય કોઈ પાત્ર કાયદો દાખલ કરાય નહિ.

હિંદુસ્થાનની કાઉન્સિલોના સંબંધમાં આ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે, કે તેમાં વિધાયક (કાયદા કરવાની) તથા પ્રવર્તક (કાયદાનો અમલ કરવાની) સત્તા એકજ મંડળીને સોંપેલી છે. સરકારી નોકરીના કામદારોમાં પણ એજ તત્વ જોવામાં આવે છે; એકનેએકજ અમલદારને રેવન્યુનું, માલસેટનું, તથા ન્યાયાધિશનું કામ સોંપેલું હોય છે. ઈંગ્લાંડના રાજ્યબંધારણમાં ન્યાયકારક તથા વિધાયક કામો પ્રવર્તક કામોથી તદ્દન જુદાં રાખવામાં આવે છે. એટલે ન્યાય કરનારા અથવા કાયદા કરનારા માણસ અથવા મંડળીના હાથમાં, કાયદાનો અથવા ન્યાયાધિશના ફેંસલાનો અમલ કરવાનું કામ ખીલકુલ હોતું નથી; તેથી લોકોને હમેશાં અજાણી પેદા થાય છે, અને તત્વજ્ઞાનિઓ અથવા મુસદ્દીઓ ઈંગ્લાંડના રાજ્યબંધારણનાં હમેશાં વખાણ કર્યા કરે છે; જોકે સાધારણ વિચાર કરતાં, આ બે સત્તા એકના હાથમાં હોય, તે વાત રાજ્યબંધારણના તત્વોથી ધણી વિરુદ્ધ લાગે છે, અને બ્રિટિશ ઈન્ડિયાની રાજ્યપદ્ધતિમાં તે બે સત્તાઓ જોડી દીધી છે, તોપણ ખાસો ધમધોકાર રાજ્યવહિવટ ચાલે છે. કેસરેન્ડિન, હિંદુસ્થાનના રાજ્યમંત્રી, હિંદુસ્થાનની જૂદી જૂ-

દી કાઉન્સીલો, અને પાર્લમેન્ટ-આ બધા એક બીજાની સાથે એવાં જોડાયલાં છે, કે હિંદુસ્થાનના મુલકી કારભારની દરેક શાખા બીજીને ટેકા આપે છે, તેને અથવા બીજીથી ટેકા મેળવે છે; તેમજ બીજીને દાખમાં રાખે છે, અથવા તેનાથી દબાઈ રહે છે.

આ કાઉન્સીલોના લોકપ્રતિનિધિતત્વના સંબંધમાં તથા બીજી બાબતોમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે તેમ છે.

પાર્લમેન્ટના સભાસદોને વાસ્ત્વાતંત્ર્ય (ભાષણની છુટ) છે, અને પાર્લમેન્ટમાં ચાલતા કામ સંબંધી વાદવિવાદમાં કરેલા ભાષણને માટે પાર્લમેન્ટની બહાર કોઈ પણ કોરટમાં કામ ચાલે નહિ, અથવા તે વિષે વાંધો લેવાય નહિ. આવી બાબતમાં ગુનેહગારને સજા કરવાનો હક્ક પાર્લમેન્ટને છે; અને તેમ તે વારંવાર કરે છે પણ ખરી; એજ ધારો હિંદુસ્થાનની કૌન્સીલોના મેમ્બરોને લાગુ પડે છે. વળી કૌન્સીલના મેમ્બરને દીવાની સમન્સ ઉપરથી પકડાય નહિ, એવો તેઓને હક છે. જ્યારે કોઈ પણ કાયદો અધિક મતથી પસાર થાય, ત્યારે જ મેમ્બરને તે કાયદો પસંદ નહિ હોય, તે કૌન્સીલની મંજૂરી લેઈને, નોંધપત્રકમાં પોતાનો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય લખી શકે, એવું ધારામાં છે.

પાર્લમેન્ટની પેઠે આપણી કાઉન્સીલોમાં પણ બંધ-બારણે વાદવિવાદ ચાલે છે, ગવર્નરના અથવા ગવર્નર-જનરલના હુકમ સિવાય લોકોને ત્યાં હાજર રહેવા દેતા નથી.

પાર્લમેન્ટની બંને સભામાં કોઈ પણ મેમ્બરના હુકમથી જઈ શકાય.

કૌન્સિલ આગળ જે બીલ (કાયદો પસાર થતાં પહેલાં તેના ખરડાને બીલ કહે છે) દાખલ થયું હોય, અથવા દાખલ થવાનું હોય, તેના સંબંધમાં ચર્ચા કરવાનો લોકોને હક છે. રાજ્યબંધારણમાં આ હક ઘણો કીમતી ગણાય છે, આથી લોકો રાજ્યકારભારમાં મન ધાડતાં શીખે; પણ, હિંદુસ્થાનના લોકો આ હકનો ભાગ્યેજ ઉપયોગ કરે છે.

કૌન્સિલ આગળ કાયદા ઉપર ચર્ચા થાય, તે પહેલાં લોકોની જાણને માટે તે પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ.

કાયદો પ્રસિદ્ધ થયો, એટલે તેથી ખરોખર વાકેફ થવું, તે લોકોનું કામ છે. ઇંગ્લાન્ડની પાર્લમેન્ટનો કાયદો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો નથી, પણ ફક્ત રાજ્યના દફતરમાં તેને દાખલ કરી રાખે છે; કેમકે, ઇંગ્લાન્ડનો દરેક આદમી કાયદો બનાવવામાં તથા પસાર કરવામાં પોતાના પ્રતિનિધિ મારફતે પાર્લમેન્ટમાં હાજર હોય છે, તેથી તેમાં તે પક્ષકાર છે, એવું કાયદાનું મત છે.

- મુખ્યમંત્રી વિધાયક (કાયદા કરનારી) કૌન્સિલના કાયદાને ગુવર્નર-જનરલની મંજૂરી મળે, એટલે મુખ્યમંત્રીના સરકારી ગેઝેટમાં કૌન્સિલના સેક્રેટરીની સહીથી તે પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ. વળી, આપણા બધા કાયદા ઇંગ્લાન્ડમાં

આમની સમાના હુકમથી છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

કૌન્સિલોના દરજ્જામાં છેલ્લી, પણ આપણા ધરના છેક ઉમરાની પાસે, તથા આપણા નજીકના વહાલા હકને લગતી, લોકલ્-બોર્ડો—એટલે મ્યુનિસિપલ, ડિસ્ટ્રિક્ટ અને તાલુકા બોર્ડો—છે. તે માજી વાઇસરાય લોર્ડ રિપનના દયાળુ અમલ નીચે સ્થાપવામાં આવી. આ બોર્ડોની સ્થાપના દહાડે દહાડે ફેલાતા પશ્ચિમાત્ય જ્ઞાનના પ્રકાશમાં લોકોને રાજદારી કામ કરતાં શીખાડવામાં પેહેલું પગલું છે. આ સંસ્થાઓમાં હિંદુસ્થાનના લોકોની હાલ પરીક્ષા થાય છે, અને આ નાની બોર્ડોમાં હિંદુસ્થાનના લોકો જે ફતેહ મેળવશે, તે ઉપરથી ઉંચા દરજ્જાના હકોને માટે તેઓ કેટલે સુધી લાયક છે, તેનું ધોરણ બંધાશે. રાજ્યકારભારની જુદી જુદી મોટી કૌન્સિલોની પદ્ધતિ ઉપરજ આ સંસ્થાઓની રચના કરી છે. તેઓની રચના સ્થાનિક હકીકતને અનુકૂળ રાખી છે. દયાળુ સરકારની ધારણા એવી છે કે, રાજદારી કામો ઉપર લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું, રાજ્યની મોટી કૌન્સિલોમાં રાજકારભારનાં કામો કરવાની કળાના પહેલા પાઠ લોકોને શીખવવા—એટલે, ખાનગી શાયદા કયા અને સાર્વજનિક ફાયદા કયા, તે ઓળખીને સાર્વજનિક ફાયદા સાચવવામાં લોકો મહેનત કરતાં શીખે; ખરે પરમાર્થ (ઇદગીનું સાર્થક) સાર્વજનિક ફાયદો સાચવવામાં રહેલું છે,

એમ સમજે; અને તે કામે જે કષ્ટ થાય, તથા વખત રોકાય, તે નકામો જાય છે, એમ નહીં માને. આ બોર્ડો આગળ કામ ચલાવવાની રીત, તથા મેમ્બરોના હક તથા જવાબદારીઓ, ધણી ખરી, રાજ્યની મોટી કૌન્સિલોના જેવીજ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુલકી કારભાર તથા કાયદાનો અમલ કરવાની સત્તા.

મુંબઈ અને મદ્રાસ હલાકામાં એકેક ગવર્નર તથા તેની કૌન્સિલથી રાજકારભાર ચાલે છે. પંજાબમાં લેફ્ટેનેન્ટ-ગવર્નર અને તેની વિધાયક કૌન્સિલ છે. વાયવ્ય પ્રાંતમાં તથા પંજાબમાં લફ્ટનન્ટ-ગવર્નર છે, પણ તેઓને કૌન્સિલો નથી; તેથી તેઓને માટે સુપ્રીમ (ગવર્નર-જનરલની) કૌન્સિલમાં કાયદાઓ ધડવામાં આવે છે. બ્રહ્મદેશ, મધ્યપ્રાંત, આસામ, અજમેર, વરાડ, અને કુર્ગ ચીફ કમિશનરને તાબે છે; તેઓને પ્રવર્તક (કાયદાનો અમલ કરવાની) બાબતોમાં સંપૂર્ણ સત્તા છે, પણ વિધાયક સત્તા નથી. લેફ્ટેનેન્ટ-ગવર્નરોના તથા ચીફ કમિશનરોના હોદ્દાને સનંદી નોકરોમાંથી ચુંટી કાઢી, નીમવામાં આવે છે.

સન ૧૮૨૭ ની પેહેલાં જૂદીજૂદી વિધાયક મંડળી-
ઓએ ધડેલા કાયદા તથા ધારાને રેગ્યુલેશન કહેતા હતા;
અને હિંદુસ્થાનના કેટલાએક ભાગોમાં તે રેગ્યુલેશન અ-
થવા કાયદાઓનો અમલ નહિ કરવો, એવું તે વખતે ઠરા-
વ્યું હતું, અને હાલ પણ તેમજ ચાલે છે. આવા ભાગોને
નાન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતો કહે છે.

નાન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતોમાં રેવન્યુ એકઠીકરવામાં તથા
દીવાની બાબતોમાં ન્યાય આપવામાં, અમલદારોની મરજી
ઉપર ધણું સોંપેલું હોય છે; તેઓ રેગ્યુલેશન, આ-
ક્ટ, અથવા કાયદાનો બરોબર અમલ કરવા બંધાએલા હો-
તા નથી; જ્યારે સ્થાનિક અડચણો માલમ પડે, ત્યારે કામ
ચલાવવાના સખત ધારાઓ એક બાબતે મુકી દેવામાં
આવે છે; અને પ્રવર્તક તથા ન્યાયસંબંધી કામો એકજ
અમલદારના હાથમાં હોય છે. નાન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતોમાં
માત્ર સીવિલ સરવન્ટો (સનંદી નોકરો)માંથીજ અમલદારો
નીમવા, એવો ધારો રાખ્યો નથી; તેથી વગર સનંદી નો-
કરો તથા લશ્કરી અમલદારો ઘણાએક નીમવામાં આવે
છે; કારણ કે, તે પ્રાંતો સુધારામાં પાછળ રહેલાં છે.

નાન રેગ્યુલેશન પ્રાંતના વિભાગ કરીને જીલ્લા (ડિ-
સ્ટ્રીક્ટ) બનાવેલા છે; દરેક જીલ્લા ડેપ્યુટી કમિશનરના તાબામાં
હોય છે. નાન-રેગ્યુલેશન પ્રાંતમાં મોટામાં મોટા અમલદારો
રને ચીફ કમિશનર કહે છે; તથા તેના હાથનિચેના મોટા-
માં મોટા પ્રવર્તક અમલદારને ડેપ્યુટી-કમિશનર કહે છે.

ન્યારે ઉપરી અમલદાર ડેપ્યુટી-કમિશનરના હાથથી ઓળખાતો હોય, ત્યારે તે નૉન-રેગ્યુલેશન પ્રાંત છે, એમ સમજવું.

નૉન-રેગ્યુલેશન તથા રેગ્યુલેશન પ્રાંતમાં રાજકારભારનો પાયો જીલ્લા ઉપર માંડેલો હોય છે. જીલ્લાના અમલદારને કલેક્ટર-માજીસ્ટ્રેટ અથવા ડેપ્યુટી કમિશનર કહે છે; તે પોતાના આખા જીલ્લાને માટે જવાબદાર હોય છે.

કલેક્ટર-માજીસ્ટ્રેટ રેવન્યુ અમલદાર છે જમીનની તથા ખીજ રેવન્યુ ઉધરાવવી, એ તેનું કામ છે; વળી રેવન્યુ તથા ફોજદારી બાબતોમાં તેને ન્યાયાધીશનો પણ અધિકાર છે.

પોલીસ, તુરંગ, કેળવણી, મ્યુનીસીપાલીટીઓ, સ્થાનિક બોર્ડો, રસ્તાઓ, આરોગ્યતા, દવાખાનાં, સ્થાનિક કર તથા રેવન્યુની ઉધરાણી—આટલાં તો તેનાં ધણાં કામોમાંથી ફક્ત મુખ્ય મુખ્ય છે. દેશીઓની સંસારી બાબતોથી તે વાકેફ હોવો જોઈએ, એટલુંજ નહિ, પણ વગડાની દરેક કુદરતી રચના પણ તેણે જાણવી જાઈએ. હિંદુસ્થાનના રાજકારભાર રૂપી આખા ચંત્રનાં સારાં કે નરસાં પરિણામ નીવડે, તે જીલ્લાના અમલદારની વર્તણૂક તથા ઉછાપણ ઉપર આધાર રાખે છે. જીલ્લામાં હોમ સેક્રેટરીને (સ્વદેશ ખાતાના રાજમંત્રીને) જેટલું કામ કરવું પડે છે, તેના કરતાં પણ જીલ્લાના અમલદારને વધારે કામ હોય છે, જેકે કાયદાના બંધારણવાળી સરકારનો તે અમલદાર છે, તોપણ વહિવટમાં રૈયતનાં માથાપ મનાયલા રાજાના હા-

થમાં રૈયતનો નફો નુકસાન કરવાની જેવી સત્તા હોય છે, તેવી સઘળી સત્તા કલેક્ટરના હાથમાં છે.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં કુલ ૨૩૫ જિલ્લા છે. કેટલાક જિલ્લા મળીને ડિવિઝન (ભાગ) કર્યા છે; તે કમિશનરના તાબામાં હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકાના ભાગ કર્યા નથી.

દેખરેખ રાખવામાં સગવડ પડે, એટલા માટે ઇલાકાના ભાગ કરવામાં આવે છે; અને કમીશનર તે ફક્ત કલેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખનારો છે. વળી મુખ્યાલય તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં જિલ્લામાં તાલુકા કર્યા છે; બંગાળમાં તેને સબ-ડિવિઝન (પેટાભાગ) કહે છે; અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તેને તહશિલિ એવું નામ છે. રેવન્યુ ખાતાની ગોઠવણનો આધાર તાલુકા ઉપર છે. પોલીસ ખાતાની રચનામાં થાળાથી શરૂઆત થાય છે.

પોલીસ.

સન ૧૮૮૧ માં બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં બધી જાતની રેગ્યુલર (કાયદાને અનુસરતી તથા કાયદા જાળુનારી) પોલીસના અમલદારો તથા સિપાઇઓની સંખ્યા ૧,૪૫,૪૨૧ હતી; એટલે છ ચોરસ માઈલે, અથવા ૧૩૬૯ માણસની વસ્તીએ, એક પોલીસનો સિપાઈ, એવું પ્રમાણ આવે છે. એવું ખર્ચ ૧૩,૭૮,૧૪૩ પૌન્ડ થયું; એટલે દેશના દરેક ચોરસ માઈલે ૨ પૌન્ડ, ૧૫ શિલિંગ અથવા દરેક માણસે ૩ પેન્સનું ખર્ચ થયું. કેટલાએક ભાગોમાં ગામ-

વાળીએજ પોલીસ તરીકે ગામનું રક્ષણ કરવું, એવી તેઓને માથે ફરજ પાડેલી છે; એટલે સરકારી તિજોરી-માંથી કાંઈપણ પગાર આપ્યા વિના એટલા પોલીસ સિપા-ઇઓ નોકરીમાં છે, એમ કહેવાય.

સને ૧૮૮૧ માં મુંબાઇ ઇલાકાની પોલીસની સં-ખ્યા ૧૯,૬૩૩ હતી; એમાં મુંબાઇ શહેરની પોલીસની સંખ્યા ૧૪૨૪ હતી, સેંટલી ઉમેરવી જોઈએ.

સ્થાનિક સરકારના તાબામાં પોલીસ સિપાઇઓ અ-ને અમલદારો મળીને જે સંખ્યા થાય, તે પોલીસ-ફોર્સ (પોલીસનું લશ્કર) કહેવાય છે, આપ્યા ઇલાકાની પોલીસ-ફોર્સની દેખરેખ સ્થાનિક સરકારના હાથમાં હોય છે; તથા તેનો અદ્યક્ષ પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર-જનરલ અને ડિપ્યુટી તથા આસિસ્ટન્ટ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલના હાથમાં હોય છે.

અધા ઉપર દાખ રાખવો, તથા દેખરેખ અને કવા-યત બરોબર રાખવી, એટલુંજ એ ખાતાનું કામ છે. ડિસ્ટ્રિક્ટ માજીસ્ટ્રેટની હદમાં પોલીસ-ફોર્સનો અદ્યક્ષ પો-લીસના ડિસ્ટ્રીક્ટ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટના હાથમાં હોય છે. જીલ્લાનો માજીસ્ટ્રેટ પોતાની હદમાં સ્થાનિક સરકારની સત્તા ધરાવે છે, તેથી પોલીસના સાધારણ કામ અને અદ્યક્ષ રાખવાનો તેને અધિકાર હોય છે. તે પોતાના જીલ્લાની પોલીસનો ઉપરી અમલદાર છે, તથા તે માગના કમિશનરને તે જવાબદાર રહે છે. કમીશનરને જીલ્લાનો કારભાર તથા ફોર્સદારી ન્યાયની આખ-તામાં તેને જીલ્લાના માજીસ્ટ્રેટ ઉપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા છે.

પ્રકરણ પ મું.

રેવિન્ધુ.

લૉર્ડ મેયો હિન્દુસ્થાનનો વાઈસરૉય અથવા ગવર્નર જનરલ થયો, તે પહેલાં સ્થાનિક સરકારે પોતપોતાના પ્રાંતોનો કારભાર ચલાવવામાં કેટલો ખર્ચ કરવો, તે બાબતની તેમને કાંઈ પણ મુખત્યારી આપી નહોતી; અને તેથીજ ખર્ચની બાબતમાં તેઓને માથે કંઈ પણ જવાબદારી નહોતી. દરેક બાબત વડી સરકારના હાથમાં રાખવા સાડ સખત ધારા કર્યા હતા. આખા હિન્દુસ્તાનની ઉપજ એક સાધારણ ત્રીજેરીમાં એકઠી કરવામાં આવતી. લૉર્ડ મેયોએ એવો ઠરાવ કીધો કે, સ્થાનિક સરકારોએ ખર્ચમાં કચકસર કરવી, સ્થાનિક ખર્ચ ચલાવવાને માટે ઉપજની કેટલીક રકમો તેમને હવાલે કરવી, અને સ્થાનિક કારભાર ચલાવવાની જવાબદારી તેઓને માથે રાખવી.

લસ્કરનું ખર્ચ માત્ર તેમને હવાલે કર્યું નહતું. આખા હિન્દુસ્થાનનું લસ્કર એક ગણાય છે; તેથી તે ખાતું વાઇસરાયે પોતાના હાથમાં રાખ્યું. લસ્કર શિવાય બાકીનું બધું ખર્ચ ચલાવવાને માટે વૅરસની અમુક રકમ સ્થાનિક સરકારને હવાલે કરવામાં આવે છે. આ વાર્ષિક રકમ આપવાથી કેદખાનાં, પોલીસ, કેંગવણી, રજીસ્ટર ખાતું, દવાખાનાં, છપામણી, રસ્તા, અને મુલકી (લસ્કરી નહિ) ઇમારતો—આટલાનો ખર્ચ સ્થાનિક સરકારને સોંપવામાં આવ્યો.

હિન્દુસ્તાન સરકારનાં ઉપજનાં તથા ખર્ચનાં ક્યાં ક્યાં ખાતાં છે, તે નિચેનાં બે પત્રકો ઉપરથી જાણવામાં આવશે:-

પત્રક ૧ લું.

સન ૧૮૮૨-૮૩ ની બ્રિટિશ
ઇન્ડિયાની કુલ ઉપજ.

૧.	જમીનની ઉપજ.....	પૌ.૨૧૮૭૬૦૪૭
૨.	ઘાસીયુ.....	૯૪,૯૯,૫૯૪
૩.	મીઠું.....	૬૧,૭૭,૭૮૧
૪.	સ્ટેમ્પ્સ.....	૩૩,૭૯,૬૮૧
૫.	આપકારી.....	૩૬,૦૯,૫૬૧
૬.	કસ્ટમ્સ.....	૧૨,૯૬,૧૧૯
૭.	સ્થાનિક સરકારી કર.....	૨૬,૮૩,૦૧૫
૮.	અસેસડ ટેક્સીઝ (સાકલક્રંડ વીગેરે)...	૫,૧૭,૮૧૧
૯.	જંગલ.....	૯,૩૮,૨૨૮
૧૦.	રજીસ્ટ્રેશન.....	૨,૮૫,૮૨૯
૧૧.	દેશી રાજ્યો પાસેથી ખંડણી.....	૬,૮૯,૯૪૫
૧૨.	ટપાલખાતું.....	૯,૭૭,૭૯૭
૧૩.	તારખાતું.....	૫,૪૫,૩૧૫
૧૪.	ટંકશાળા.....	૧,૮૫,૮૮૨
૧૫.	કાયદા અને ન્યાય.....	૬,૫૬,૯૩૪
૧૬.	પોલીસ.....	૨,૨૭,૬૪૨
૧૭.	દરિયાઈ.....	૨,૨૨,૪૨૨
૧૮.	કેળવણી.....	૧,૯૮,૫૫૮
૧૯.	વૈદકખાતું.....	૫૬,૦૧૦
૨૦.	શાસ્ત્રીય અને ખીજાં નાનાં ખાતાં....	૭૫,૬૮૦
૨૧.	બાજ.....	૬,૯૩,૮૬૪
૨૨.	સરકારી તથા જમીનગીરીની રેલવે...	૧,૦૮,૨૯,૬૬૧

૨૩.	ખેતીવાડીને પાણી પુરૂં પાડવાની તથા વ-	
	હાણુ ચલાવવાની નેહરોનું ખાતું.....	૧૩,૯૪,૪૩૯
૨૪.	ઉપજ નહી થાય એવાં જાહેર બાંધ કામો..	૮,૩૦,૫૮૨
૨૫.	લશ્કરી.....	૧૫,૯૨,૧૮૩
૨૬.	અશક્ત નોકરો સંબંધી ફંડ.....	૩,૦૫,૨૬૦
૨૭.	લખવાનો સામન તથા છપામણી.....	૫૭,૮૫૮
૨૮.	પરચુરણ.....	૩,૨૧,૫૩૩
કુલ ઉપજ.....		૭,૦૧,૨૫,૨૩૧

પ્રત્રક ૨ જી.

સન ૧૮૮૨-૮૩ નું બ્રિટિશ
ઇન્ડિયાનું કુલ ખરચ.

૧.	જમીનની ઉપજ.....	૧૦,૪૨,૪૯૧
૨.	અશીળ.....	૨૨,૮૨,૮૧૬
૩.	મીઠું.....	૪,૪૯,૦૩૦
૪.	સ્ટેપ્સ.....	૧,૨૩,૩૯૮
૫.	અપકારી.....	૯૪,૪૩૧
૬.	કસ્ટમ્સ.....	૧,૫૪,૯૮૨
૭.	સ્થાનિક સરકારી કર.....	૫૩,૪૫૫
૮.	અસેસડ ટેક્સીઝ (લોકલ ટેક્સ વિગેરે)..	૧૨,૮૫૩
૯.	જંગલ.....	૫,૬૭,૩૧૮
૧૦.	રજીસ્ટ્રેશન.....	૧,૮૪,૫૦૧
૧૧.	ટપાલખાતું.....	૧૧,૯૪,૦૧૦
૧૨.	તારખાતું.....	૬,૨૫,૨૭૯
૧૩.	ટંકશાળ.....	૮૯,૨૮૦
૧૪.	સાધારણ રાજકારભાર.....	૧૫,૬૩,૮૮૨
૧૫.	કાયદા અને ન્યાય.....	૩૨,૫૫,૦૭૧
૧૬.	પોલીસ.....	૨૬,૪૨,૮૯૨
૧૭.	દરિયાઈ.....	૪,૯૦,૨૦૦
૧૮.	ફેળવણી.....	૧૧,૪૫,૯૭૦
૧૯.	ખ્રીસ્તી ધર્મ ખાતું.....	૧,૬૧,૪૭૭
૨૦.	વૈદ્યકખાતું.....	૬,૯૨,૮૭૨
૨૧.	રાજદારી.....	૫,૧૩,૭૯૧
૨૨.	શાસ્ત્રીય અને ખીજાં નાનાં ખાતાં....	૪,૮૧,૮૧૬

૨૩.	દુકાળ નિવારણાર્થ મદદ તથા વીમાનું ફંડ.	૧૫,૦૦,૦૦૦
૨૪.	જાગીરદારો તથા રાજદારી પુરૂષોનાં પેન્શન.....	૬,૮૫,૭૬૧
૨૫.	મુલકી નોકરોને પરદેશ જવાને તથા ગેરહાજરીનું ભથ્થું.....	૨,૧૧,૯૦૮
૨૬.	અશક્ત નોકરોને આપેલું ભથ્થું તથા પેન્શન.....	૨૨,૦૩,૭૭૧
૨૭.	લખવાનો સામાન તથા છપામણી...	૫,૦૭,૫૭૩
૨૮.	ઉપજવાળાં જાહેર બાંધ કામનાં ભંડોળ, બ્યાજ વિગેરેની રકમ તથા તે ચાલુ રાખવાનું ખર્ચ.....	૧,૧૭,૪૧,૭૪૭
૨૯.	ઉપજ નહિ થાય એવાં જાહેર બાંધ કામો	૭૧,૬૫,૭૪૭
૩૦.	લશ્કરી.....	૧,૭૪,૪૦,૨૫૦
૩૧.	બ્યાજ.....	૪૪,૬૮,૧૩૨
૩૨.	પાણી આપેલી તથા ઉપાડવા દીધેલી રકમો.....	૩,૧૬,૬૦૬
૩૩.	બક્ષીસ આપેલી તથા નુકસાન ભરી આપેલી રકમો.....	૧૧,૯૫,૦૮૭
૩૪.	વટાવ.....	૩૦,૮૧,૪૩૩
૩૫.	પરચુરણ.....	૨,૮૧,૩૯૪
કુલ ખર્ચ.....		૭,૦૬,૨૧,૨૨૪
સ્થાનિક તસલમાત ખાતે આદ...		૧૨,૦૨,૬૨૯
ચોખ્ખું ખર્ચ.....		૬,૮૪,૧૮,૫૯૫

હિંદુસ્થાનની સરકારના ઉપજાતામાં જમીનનું ખાતું બહુ ઉપજવાળું છે. સરકારે ખેતી વાડીનું ખાતું સ્થાપન કર્યું છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં ૬૩૧ ડેપ્યુટી કલેક્ટરો તથા એકરડા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ૮૯૩ તહસીલદાર, મામલતદાર, સબ ડેપ્યુટી મુખત્યારકાર, માયૈક, વિગેરે લેન્ડ રેવિન્યુ ખાતામાં નોકરીનું કામ કરે છે.

મુખ્યાર્થ ઇલાકામાં લેન્ડ રેવિન્યુ ઉધરાવવામાં નિચે લખેલા અમલદારો છે:—

૧. ઉત્તર, દક્ષિણ, અને મધ્ય ભાગના રેવિન્યુ કમીશનરો.
૨. જિલ્લાના કલેક્ટરો.
૩. તાલુકાના મામલતદારો.
૪. મહાલ, અથવા પેટામાં મુખત્યારકારો અને મહાલ કારીઓ,
૫. અને ગામડામાં પટેલો.

સન ૧૮૭૯ ના પાંચમા કાયદા લેન્ડ રેવિન્યુ કોડ ઉપરથી લેન્ડરેવિન્યુ ખાતાની રચના કરી છે.

જમીનની ઉપજ ઉપર મુખ્ય સત્તા રેવિન્યુ કમિશનરને સોંપી છે. ઇલાકાનો જે ભાગ કમિશનરને તાબે હોય છે તેને માગ (ડીવિઝન) કહે છે. ડીવિઝનના વિભાગ કરીને જિલ્લા કર્યા છે, અને જિલ્લાના તાલુકા; અને કલેક્ટર ઠેકાણે તાલુકાના થોડાં ગામડાં મળીને મહાલ

કર્તા છે. દરેક જીલ્લામાં ઉપરી કલેક્ટર, તેના આસિસ્ટન્ટ અને ડેપુટી હોય છે. તાલુકામાં મુખ્ય અમલદાર મામલતદાર કે મુખ્યારકાર હોય છે. મહાલના ઉપરીને મહાલકારી કહે છે. ગામડાઓમાં રેવિન્યુની ખાખતમાં મુખ્ય અમલદાર પટેલ હોય છે. તેનો હોદ્દો ધણું કરીને વંશપરંપરાથી ચાલતો આવે છે.

ગામડાના મેહેતાને તલાટી અથવા કુલકરણી કહે છે; તે સાધારણ સરકારી નોકર હોય છે; પટેલ, અથવા ઉપરી રેવિન્યુ અથવા પોલીસ અમલદાર કહે, ત્યારે ગામડા સંબંધી હરકોષ્ટ ખાખતનું લખાણ તૈયાર કરવું, તે તલાટીનું કામ છે.

લેન્ડટેક્સ (જમીનનો વેરો) લેન્ડ-સેટલમેન્ટ ખાતા તરફથી નક્કી કરવામાં આવે છે. જમીનમાંથી કેટલી પેદાશ થાય તે નક્કી કરવાનું કામ એ આ ખાતાનું છે. પેહેલ વહેલાં, સરવે (માપણી) ખાતા તરફથી દરેક ગામડાનું તથા દરેક ખેતરનું ક્ષેત્રફળ માપવામાં આવે છે. પછી, જમીન કેવા પ્રકારની છે, તેમાં પાક કેવી જાતનો થાય, પાણી લેવાની સગવડ કેવી છે, ત્યાંથી ખીજા હેઠાણે મોકલવાના માર્ગ કેવા છે, તેમાં સુધારો થવાનો કેટલો સંભવ છે, તથા જમીનની અને તેના પાકની કીંમત ઓછી વત્તી થવાને લગતી ખીજા કંઈ કંઈ ખાખતો છે, એ બધાની અટકળ સેટલમેન્ટ ખાતા તરફથી કરવામાં આવે છે. દરેક ગામડા તરફથી કેટલી રકમ મળવી જોઈએ, તે સરકાર નક્કી કરે છે; અને ઉપલી ખીનાઓ ધ્યાનમાં લેઈને, સેટલમેન્ટ ખાતાનો અમલદાર

દરેક ગામડાની ખેડવા લાયક જમીન ઉપર તે રકમના તે ક્ષેત્રને વિભાગ કરી આપે છે.

હિંદુસ્તાનમાં લેન્ડ-સેટલમેન્ટની (જમીનનો વેરો ન-કી કરવાની) ત્રણ રીતિ ચાલે છે:—(૧) જમીનદારી અથ-વા કાયમ વેરો, બંગાળામાં; (૨) રૈયતવારી, મદ્રાસમાં; (૩) સરવે-ટેન્યુઅર મુંબઈ ઈલાકામાં. જમીનદાર ભાડા તરીકે હમેશને માટે નક્કી કરેલી રકમ સરકારને આપે છે. ખેડુતો પાસેથી તે કર ઉધરાવે છે, તોપણ તે પોતે જમીનનો મા-લીક હોય છે. રૈયતવારી પદ્ધતિમાં દરેક ખેડુત પાસેથી સ-રકાર જમીનવેરો ઉધરાવે છે. જમીનની માપણી તથા દરેક ખેડુત પાસેથી સરકારે કેટલું લેવું, તે જુદાં જુદાં ખાતાં તરફથી નકી કરવામાં આવે છે. એવી રીતે નક્કી કરેલા દર ત્રીશ વરસ સુધી ચાલે છે; દરેક રૈયતે જે આ-પવું જોઈએ તેમાં કેટલો વધારો કરવો અથવા કેટલી મા-પની આપવી, તે નક્કી કરવાને માટે દરેક વરસે જે તપાસ કલેક્ટર કરે છે, તેને જમાબંધી કહે છે; તે વખતે ચાલતી મોસમમાં રૈયતે કેટલું આપવું, તે કલેક્ટર નક્કી કરે છે. મદ્રાસના કરતાં મુંબઈ ઈલાકાની પદ્ધતિ જુદી છે, તેને શીર્ડ-સરવે (ખેતર માપણી) કહે છે. દરેક સ્થેતર માપીને તેની જમીન તથા ઉપજના પ્રમાણ ઉપરથી જમીન વેરો નક્કી કરવામાં આવે છે. વીસ એકરનું ક્ષેત્ર લેઈને તેને એક આખું ખેતર ગણે છે; એનાથી નાના વિભાગ સરકાર કબુલ રાખતી ન-

થી; અને પ્રત્યક્ષ જોના તાબામાં તે જમીન હોય, તેજ માણસ રેવન્યુ-કાયદા પ્રમાણે જવાબદાર છે. સેટલમેન્ટની મુદત સુધી તે માણસને ક્રેટલું આપવું પડે, તથા સરકારને ક્રેટલું મળે, તે નક્કી કરેલું હોય છે. મુંબાઈ ઇલાકાની સરવે ટેન્યુઅર ત્રીશ વરસ સુધી ચાલે છે. નક્કી કરેલી ઉપજમાં વધઘટ કરવાની સત્તા મદ્રાસ ઇલાકામાં કલેક્ટરને છે, પણ અહિંઆના કલેક્ટરને તેવી સત્તા નથી.

જમીન વેરાની ઉપલી ત્રણ મુખ્ય પદ્ધતિ ઉપરાંત ચોતી પદ્ધતિ ટ્રાંકલમાં ચાલે છે, અને વાર્ષિક સેટલમેન્ટ આ સામ તથા અલ્મપુત્રા નદીના કાંઠા ઉપરના પ્રદેશમાં ચાલે છે. સરકારે નક્કી કરેલો વેરો ધણી પાસેથી ઉઘરાવીને, સરકારી ત્રીજેરીમાં ભરવો, એટલુંજ ચોતનું કામ છે; તેના બદલામાં ઉઘરાવેલી રકમ ઉપર સરકાર અમુક ટકા તેને આપે છે; તથા ખેડુતો પોતાની પેદાશમાંથી અમુક ભાગ આપે છે, અને વરસમાં અમુક દિવસ તેની વેઠ કરે છે.

આસામની પદ્ધતિમાં ખેડેલી જમીનના વિભાગ કરીને મૌઝા એટલે જથ્થા પાડેલા છે. અને મૌઝાદાર નામનો સરકારી નોકર, ક્રેટલી જમીન ખેડાઈ છે, તે નક્કી કરે છે; અને તે જમીન કેવી જતની છે, તે જોઈને ખેતર ઉપર વેરો ઠરાવે છે. જમીન ઉપર ધણીની ખાતગી માલીકી ગણાય, તથા સરકારી ઉપજ વખતસર આપવામાં આવે, એવી ગોઠવણ કરવા તરફ બ્રિટિશ અમલ નિચે યત્ન આપ્યા છે.

સન ૧૮૮૨-૮૩ માં બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં લેન્ડ રેવન્યુની કુલ ઉપજ ૨,૧૮,૭૬,૦૬૭ પૌંડ થઈ; તે ઉધરાવતાં ૩૦ લાખ પાઉન્ડનું ખર્ચ થયું. તેજ સાલમાં મુંબાઈ ઇલાકામાં ૨,૯૦,૨૧,૩૫૦ રૂપૈયા જમે થયા. સરકારની માગણી કુલ પેદાશમાંથી સેંકડે સાત ટકા, અથવા ચોખ્ખે ચોખ્ખી પેદાશમાંથી એક-તૃતીયાંશથી એક દ્વિતીયાંશ સુધી થાય છે.

હિંદુસ્થાન સરકારની ઉપજના ખીજાં ખાતાં વિષે વધારે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

સન ૧૮૮૨-૮૩ માં હિંદુસ્થાન સરકારની કુલ ઉપજ ૭,૦૧,૨૫,૨૩૧ પાઉન્ડ હતી.

પ્રકરણ ૬ હું.

ન્યાયનો વહિવટ.

મદ્રાસ, મુંબઈ તથા બંગાળા ઇલાકામાં તથા વાવ્ય પ્રાંતમાં હાઇકોર્ટો છે, તેમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધિશ અને પાંચ સહીય ન્યાયાધીશો હોય છે. દિવાની તથા ફોજદારીમાં હાઇકોર્ટને સર્વોપરી સત્તા છે; પણ હાઇકોર્ટના ઠરાવ ઉપર ઇંગ્લાંડની પ્રીવિ કૉન્સીલની જ્યુડીશિયલ કમીટી આગળ અપીલ થઈ શકે છે; તેનો ઠરાવ માત્ર આખરનો હોય છે. પંજાબમાં સીફ કોર્ટ છે, તેમાં ત્રણ ન્યાયાધિશો છે.

મધ્ય પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં જુડીશિયલ કમિશનર હોય છે. બ્રહ્મ દેશમાં જુડીશિયલ કમિશનર અને રિ-કોરડર છે. રિકોરડરના ઠરાવ ઉપર દિવાની આખતમાં કલકત્તાની હાઇકોર્ટમાં અપીલ થાય છે. આસામને માટે કલકત્તાની હાઇકોર્ટને ન્યાયની આખતમાં સર્વોપરી સત્તા છે; માત્ર ગારો, ખાસિયા, નાગ, જીન્તિઆ એવા ડુંગરાવાળા મુલકમાં આસામના ચીફ કમિશનરને જડજની સત્તા આપી છે; તેના દીવાની કે ફ્રેન્જદારી ઠરાવ ઉપર અપીલ નથી. હિંદુસ્થાનની કોર્ટોમાં જે કાયદા ચાલે છે તે:—(૧)

હિંદુસ્થાનની સુપ્રીમ તથા સ્થાનિક કાઉન્સીલોનો આકટ; (૨) ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટના હિંદુસ્થાનને લાગુ પડતા કાયદા, (૪) હિંદુના તથા મુસલમાનોના વારસાના અને સંસારી કાયદા, (૪) જ્ઞાત જાતના રિવાજ.

મુંબઇની હાઇકોર્ટને દરિયાઇ આખતમાં, નાદારોની આખતમાં તથા ધર્મ સંબંધી આખતમાં સત્તા છે. વળી, મુંબાઈ ઇલાકાની હદમાં ઉત્તરતા દરજ્જાની સધળી કોરટોનાં કામ તપાસવાની તથા તેમાં બંદોબસ્ત રાખવાની હાઇકોર્ટને સત્તા છે. ઇલાકાના મુખ્ય શહેર સિવાય બીજે ઠેકાણે પોતાની કચેરી બરવાનો હાઇકોર્ટને અખત્યાર છે; પણ તે અખત્યાર વાપરતા નથી. મુંબાઈ શહેરમાં નિચે લખેલી કોરટો છે:—(૧) હાઇકોર્ટ; (૨) પારસી ડાઈવેસ (છેડા છુટકો કરવાની) કોર્ટ; (૩) સ્માલકોઝ કોર્ટ (૪) પ્રેમીડે-

ન્સી માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટ; (૫) લેન્ડ રેવન્યુ કોર્ટ; (૬) રે-
વિન્યુ જડજની કોર્ટ; (૭) પોલીસ કમિશનરની કોર્ટ,
(૮) કલેક્ટરની કોર્ટ; (૯) કોરોનરની કોર્ટ, અને (૧૦)
મરીન સરવેની કોર્ટ.

મુખ્ય શહેરની બહાર આ પ્રમાણે કોર્ટો છે:—(૧)
જીલ્લાની સેશન કોર્ટ; (૨) પહેલા તથા બીજા વર્ગના સ-
બોરડીનેટ જડજનેની કોર્ટ; (૩) પહેલા, બીજા, અ-
ને ત્રીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટો; (૪) જીલ્લા-
ની પારશી ડાઈવોર્સ કોર્ટ; (૫) સ્માલકોઝ કોર્ટ;
(૬) કલેક્ટરની કોર્ટ; (૭) સિંધની દિવાનો તથા ફાજી-
દારી કોર્ટો; (૮) મામલતદારની કોર્ટ. (૯) જાગીરદારની
કોર્ટ; (૧૦) એડનના રેસીડેન્ટની કોર્ટ; (૧૧) મીલિટરી
કોર્ટ ઓફ રીકવેસ્ટ મીલિટરી બઝાર; મીલિટરી સ્માલકોઝ
કોર્ટ, તથા કેન્ટોનમેન્ટ માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટ; (૧૨) દક્ષિણ-
ના ખેડૂતોને મદદ કરવાને માટે કોર્ટ; (૧૩) કાઠિયાવાડ-
ની રાજસ્થાન કોર્ટ; (૧૪) જંગલ ખાતાના અમલદારની
કોર્ટ; (૧૫) પુનામાં દક્ષિણના સરદારોના એજન્ટની કોર્ટ
(૧૬) વરાડના સોંપી દીધેલા પ્રાંતોની કોર્ટ, એના ફેંસલા
ઉપર મુબાઇ હાઇ કોર્ટમાં અપીલ થતી નથી, પણ નિ-
જામના દરબારના રેઝીડન્ટ આગળ થાય છે.

મુબાઇ ઈલાકામાં મુબાઇની હાઇકોર્ટ સર્વોપરી છે.
સબળી ઉત્તરતા દરજ્જાની કોર્ટો તેના તાબામાં તથા
તપાસ નિચે છે. પરંતુ મુબાઇની કાયદા કાઉન્સીલ-

ના એક આક્ટને આધારે રેવિન્યુ-કોરટો ઉપરથી હાઈ કોર્ટની સત્તા લઈ લેવામાં આવી છે. દક્ષિણના સરદારોના એજન્ટની કોર્ટ તથા વરાડની કોરટો હાઈ કોર્ટના અખત્યાર બહાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું ખાતું.

હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ કરનારી સત્તા ખ્રિસ્તિ ધર્મની છે; તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મના મત પ્રમાણે તેઓએ ધર્મની ખાતમાં બધા ધર્મને છુટ આપી છે. સને ૧૮૧૩ માં પાર્લામેન્ટે એક કાયદો કર્યો, તેથી લંડનના બિશપને કલકત્તામાં અને મદ્રાસમાં સ્થાપન કરેલી પાઠશાળાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા આપી. આ કાયદા પહેલાં હિંદુસ્થાનમાં સરકારનું ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખાતું નહતું.

આ કાયદાથી આખા હિંદુસ્તાનને માટે એક બિશપ તથા દરેક ઇલાકાને માટે એછેક આર્કીડીકન નીમવામાં આવ્યા. સન ૧૮૩૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ઈન્ડિયન ચાર્ટર નામની સનંદ પાર્લામેન્ટે આપી, તેમાં મદ્રાસ અને મુંબાઈને માટે બિશોપો નીમવાની સત્તા રાખી. કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબાઈના બિશોપો કાયદાની નજરમાં સ્વતંત્ર મંડળીઓ છે, તેથી જમીન મેળવવી અને તે કામમાં રાખવી, એવા તેઓને હક છે. તે દરેક જથ્થાને પો-

તાની હદની અંદરના પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના બધા પાદરીઓ ઉપર હુકમ ચલાવવાની સત્તા છે.

બિશપોના હાથ નીચે ચેપ્લેન હોય છે. હિંદુસ્તાનના ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખાતાના પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના જે ચેપ્લેનો છે, તેજ સરકારી નોકર છે; રોમન કેથોલીક પાદરીઓ સરકારી નોકર નથી, તેઓ સરકારના રોમન કેથોલીક પંથના સિપાઇઓને કામના છે, એટલા માટે સરકાર તેઓને ફક્ત અમુક ઉચક રકમ આપે છે.

ઈંગ્લાંડમાં બિશપો પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે. હિંદુસ્તાનના બિશપોને તેવા હક નથી એટલુંજ નહિ, પૈણુ હિંદુસ્તાનની કૌન્સીલોમાં પણ બેસવાનો હક નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મના કોઇ પણ પંથને કેળવણી આપવાને માટે અથવા ઉપાસના કરવાના સ્થાનને મદદ આપવા માટે ગવર્નર્સ નરવ મહારાષ્ટ્રીની મંજૂરી મેળવીને, ગમે તે રકમ આપી શકે. જોકે કાયદામાં ખ્રિસ્તિઓનેજ એવી બક્ષિસો આપવાને માટે કહ્યું છે, સિપણુ આગળના રાજાઓએ હિંદુસ્તાનના આખા મુલકના જુદા જુદા ધર્મોને જે બક્ષિસો કીધી છે, તે સરકારી લિજેરીમાંથી અપાય છે. તે બાબતમાં સન ૧૮૫૮ના ઝાહેરનામામાં નિચે પ્રમાણે કીધું છે:—

“ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખરો છે, એવું અમે પકડું માનીએ છીએ, તથા મોટા ઉપકારથી એ ધર્મનું સુખ કબુલ કરીએ છીએ ખરા, પરંતુ અમારી કોઇપણ રૈયત પાસે અમારી ખાતરી પ્રમાણે મનાવવાનો હક પણ નથી રાખતા,

તેમ ઇચ્છા પણ નથી રાખતા. અમે સાફ કહીએ છીએ કે, ધર્મ સંબંધી આક્રીન તથા ધર્મ આચારના કારણથી કોઈપણ પ્રકારે પક્ષ રાખવામાં આવશે નહિ, કોઈને ઇજ્જ અથવા પરિતાપ થવા દઈશું નહિ, એવી અમારી ભરણ છે. સર્વને સરખી રીતે (વેહેરો વંચો કી-ધા વગર) ન્યાયનું નિષ્પક્ષપાત તથા બરોબર રક્ષણ મળશે; અને અમારા હાથ નીચેના અધિકારીઓને સ્પષ્ટ જ-ણાવિયે છિયે કે, અમારી કોઈપણ રૈયત ગમે તેની પુખ્ત કરતી હોય તથા ગમે તે ધર્મ માનતી હોય, પરંતુ તેમાં તમારે હાથ ધાલવો નહિ, અગર ધાલશો તો તમારા ઉપર અમારી બારે ઇતરાણ થશે.”

હિંદુસ્થાન સરકારે પોતાના યુરોપીઅન સિપાઈઓ, અને અમલદારોના ઉપયોગને માટે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખાતું રાખ્યું છે. તેનો વરસનો ખરચ ૧૬૦૦૦૦ પૌન્ડ છે. આ રકમમાંથી ૩૩૦૦૦૦ રૂપૈયા મુંબાઈ ઈલાકાનાં ખરચાય છે. હિંદુસ્થાનમાં ૯ બિશપ, ૮ આર્ક બિશપ, ૨૪૨, ચેપલેન, અને ૪ રજીસ્ટ્રાર છે; મુંબાઈ ઈલાકામાં બે બિશપ બે આર્ક બિશપ, ૪૭ ચેપલેન, અને એક રજીસ્ટ્રાર છે. બિશપને મહિને ૨૦૦૦ રૂપૈયા, આર્ક બિશપને ૩ ૧૦૦૦, ચેપલેનને ૩ ૮૦૦ અને રજીસ્ટ્રારને ૩ ૧૫૦, એ પ્રમાણે મળે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મુલકી તથા દરિયાઈ લશ્કર.

ઈંગ્લાંડના લશ્કર વિશે લખતાં એક ફ્રાંસના ગૃહસ્થે કહ્યું છે, “સ્પેન, ફ્રાન્સ, સ્વીડન, જર્મની, તથા ખીજા મુલકોના રાજાઓએ પોતાના હક સ્થાપન કરવામાં લશ્કરની મદદ લીધી છે. પણ ઈંગ્લાંડનો રાજા કોઈપણ અમુક માણસનો અથવા અમુક ટોળીનો આશ્રય લીધાવિના પોતાનાં કાયદેસર કામો તથા ફરજો બજાવે છે, અને તેને લશ્કરની મદદ લેવી પડતી નથી. રાજા જે સત્તાથી હોક ઉપર રાજ્ય કરે છે, તે સત્તા તેને લોકોથીજ મળેલી છે. જોર જીલમ ચલાવ્યાથી અને ખીક દેખાડ્યાથી આ સત્તા રાજાને મળતી નથી, પરંતુ લોકોની ખુશીથી અને અમલદારોની આલાકીથી તે સત્તા તેને મળે છે. રાજાના મુલકી વહિવટ ઉપરથી તેને લોકોનું એટલું જોર મળે છે કે, તેથી તે લશ્કરને પણ તાબે રાખી શકે છે; તથા તેને કાયદા પાળવાની ફરજ પાડે છે.—આવો નમુનો ખીજા કોઈપણ દેશમાં જોવામાં આવતો નથી.”

રાજા પોતાના હકથી લશ્કરનો ઉપરી છે. પણ સલાહ શાન્તિના વખતમાં, પાર્લામેન્ટની મંજૂરી સિવાય, દેશમાં લશ્કર એકઠું કરવું અથવા કાયમ રાખવું—તે કાયદાથી વિરૂદ્ધ છે. આ ઈંગ્લાંડના રાજ્ય બંધારણની રીત છે, પણ તે હિંદુસ્થાનને તેટલીજ લાગુ પડે છે. આપણી

સરકાર લશ્કરની મજબુતી કરતોં લોકોથી મળતી મજબુતી વધારે કીંમતી ગણે છે. હિંદુસ્થાનના આખા લશ્કરી ખાતા ઉપર તપાસ તથા તાબો રાખવો, તે કામ ગવર્નર-જનરલ તથા તેની કાઉન્સીલને સોંપ્યું છે. વળી લશ્કરી ખાતાની સઘળી બાબતોમાં જુદા જુદા પ્રાંતોના ગવર્નર વિગેરે ઉપર તપાસ તથા કાબુ રાખવો, દેશી અમલદાર તથા સિપાઈઓને તાબામાં રાખવા સાફ કવાયતના ધારા બાંધવા, તથા ટ્રાઈ મારશિયલમાં (લશ્કરી ટ્રાઈમાં) કામ ચલાવવાના ધારા ઘડવા—તે સઘળી બાબતમાં ગવર્નર-જનરલને પૂર્ણ સત્તા છે.

કાયદાની નજરમાં લશ્કર કે દરિયાર્થ કાફલો જુદાં માનવામાં આવતાં નથી; બધું લશ્કર તથા કાફલો એક ગણાય છે, તથા તે આખા દેશને માટે છે. તોપણ વલિવટની સગવડને માટે ઇલાકાનાં લશ્કરો જુદાં જુદાં રાખવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકાના લશ્કરને માથે સેનાપતિ અને બીજા અમલદારો હોય છે.

પશ્ચિમમાં કેપ ઓફ ગુડહોપથી પુર્વમાં માગેલનની સામુદ્રધુની સુધી તથા તેની વચ્ચેના સઘળા દરિયામાં, વહાણોનું રક્ષણ કરવા માટે હિંદુસ્થાનનો દરિયાર્થ કાફલો રાખેલો છે.

સેનાપતિની નિમણૂક ઇડિયાના સ્ટેટ સેક્રેટરી કરે છે. તે ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સીલનો સાધારણ સભાસદ

છે; તેનો હોદ્દો તથા દરજ્જો ગવર્નર-જનરલથી ખીજો છે. ધણું કરીને લશ્કરી કામો તેને સોંપવામાં આવે છે; પણ સધળી જવાબદારી ગવર્નર-જનરલને માથે છે.

પાયદળમાં સુમેદાર તથા જમાદાર; તથા ઘોડેસ્વાર-માં રસાલદાર મેજર, વર્દી મેજર, તથા જમેદાર—એટલા-જ દેશી કમીશન-અમલદાર છે.

દરેક રેજીમેન્ટમાં રેજીમેન્ટ-સ્કુલ હોય છે; અને જે-ને નિશાળ તરફથી ત્રીજા વર્ગનું સર્ટિફિકેટ મળ્યું હોય, તેનેજ લેન્સ-નાયકનો હોદ્દો મળે છે. પરંતુ જેઓએ વિ-વિશેષ બહાદુરી બતાવી હોય, તેઓને ઉપરો નિયમ લાગુ પડતો નથી.

કુન્ટાનમેન્ટમાં (લશ્કરી છાવણીમાં) ધણું કરીને એ-ક ચેપલેન, એક માજીસ્ટ્રેટ એક એસિસ્ટન્ટ માજીસ્ટ્રેટ, અ-ને એક બઝાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હોય છે. જે ઠેકાણે સ્કૉલ કોળ કાર્ટ નહિ હોય, ત્યાં લશ્કરી સિપાઇ અને અમલદારો ઉપર કોઇના દાવા હોય, તો તે સાંભળવાને કોર્ટ-ઓફ-રિફ્વેસ્ટ્સ ઉપરી અમલદાર તરફથી નીમાય છે.

સને ૧૮૮૭ માં હિંદુસ્થાનનું કુલ લશ્કર નિચે મુ-જબ હતું:—

યુરોપિયન.....૬૯,૭૬૪

દેશી...૧,૪૧,૦૦૦

૨,૧૦,૭૬૪

હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોનું વોલન્ટીઅર (ખે-
તાની મરજીથી લસ્કરી કામ કરનાર) લસ્કર ૧૨,૨૧૩ છે;
તેમાંથી ૯,૪૨૧, શક્તિમાન છે, અને બાકીના નબળા છે.
કવાયત ચાલતી હોય અથવા કામમાં રોકાયા હોય, તે વેળાએ
અમલદારને હાથે લસ્કરી ગુન્હો થાય, ત્યારે તેને આરટીકલ્સ-
ઓફ-વાર (કવાયતના ધારા) જેમ લાગુ પડે, તેમજ તે
વોલન્ટીઅર લસ્કરના માણસને પણ લાગુ પડે છે, અને
સજા થાય; માત્ર દેહાંત-શિક્ષા તેઓને થઇ શકતી નથી.
અમુક એક હદની અંદર નોકરી કરવાને વોલન્ટીઅર બં-
ધાયલા છે; તેથી બહાર જવા તેઓ બંધાયલા નથી. કેટ-
લીક રીતે પોલીસનું કામ પણ લસ્કરના જેવું ગણી શકાય.
હથિયારના કાયદાથી લસ્કર તથા પોલીસને ઘણી મદદ મળે
છે, તથા તેઓનું કામ કેટલેક દરજ્જે સહેલું થાય છે.

સને ૧૮૭૮-૭૯ ની સાલમાં ઇંગ્લાન્ડમાં તથા હિં-
દુસ્થાનમાં લસ્કરનું ચોખ્ખું ખર્ચ ૧,૫૮,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ
થયું. સન ૧૮૮૭-૮૮ માં, અલ્લહેશ સુદ્ધાં લસ્કરી ખર્-
ચ ૧,૯૧,૯૭,૦૦૦ પાઉન્ડ થયો, એવી અકટળ કરી હતી.

દરિયાઈ કાફલો—દરિયાઈ કાફલાની મુખત્યારી, અં-
ડમીરલ્ટીને (એ નામની ખેડૂતે) સોંપી છે; દરિયાઈ બાબતો
સબંધી સઘળા ગુન્હાની તપાસ કરવાનો અખત્યાર તે ખે-
ડૂ આપી શકે છે. એડમીરલ્ટી કોર્ટોમાં કામ ચલાવવાના
કાયદાને, નેવલ-ડીસીપ્લીન-એક્ટ, (દરિયાઈ બંદોબસ્ત-
નો કાયદો) કહે છે, તથા હિંદુસ્થાનના દરિયાઈ ખાતાને

માટે કાઉન્સિલે ઠરાવેલા ધારા તથા સુચનાઓ એડમીરલ્ટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ગેરકાયદે બરેલી મંડળીને વિખરાઇ જવાનો હુકમ કરવાનો કોઈ પણ માર્જિસ્ટ્રેટને અથવા પોલીસ થાણાના ઉપરી અમલદારને અધિકાર છે. એવી રીતે હુકમ કર્યા પછી, તે મંડળી વિખરાઇ ન જાય, અથવા તેઓની વર્તણૂક ઉપરથી એવું દેખાય કે, વિખરાઈ નહિ જવાનો તેઓનો નિશ્ચય છે, ત્યારે ઉપલા માહિત્યે અથવા પોલીસ અમલદારે જખરાઈથી તેવી મંડળીને વિખેરી મુકવી. તે ખીજી રીતે વિખેરી સકાય નહિ, તથા સાર્વજનિક સુલેહને માટે તેઓને વિખેરવાની જરૂર હોય તો, ત્યાં સૈથી ઉપલા દરજ્જાનો જે માહિત્ય હાજર હોય, તેણે તેઓને વિખેરવા સારૂ લશ્કરની ટુકડી બોલાવીને તેઓને વિખેરવા. તેણે કૈસરે-હિન્દના અથવા હિંદુસ્થાનના વોલન્ટીઅરના કોઇ પણ સિપાઇઓના ઉપરી કમિશન-અમલદારને અથવા નૌન-કમીશન અમલદારને બોલાવવો. તે વખતે કોઇ પણ માહિત્યે ખબર આપી ન શકાય, તો કૈસરે હિન્દના લશ્કરના કોઇ પણ કમિશન અમલદારે લશ્કરની મદદથી તેવી મંડળીને વિખેરવી.

આસ લશ્કરી બાબતમાં દિવાની કોર્ટને કંઈ પણ

સત્તા નથી. જે માણસને દેશી કવાયતના ધારા લાગુ પડે છે, તેઓના પગાર તથા અલાવન્સ, તેમજ લશ્કરી પેન્સનર લોકોના પેન્સન તથા વક્ષીસની રકમ, આપવા પહેલાં અથવા આપ્યા પછી પણ, દિવાની કોર્ટથી જ-પત થાય નહિ.

લૉર્ડમેયો એક વખત લખી ગયો છે:—

“સંપૂર્ણ અને બળવાન લશ્કર આ દેશમાં આપણી સત્તાનો પાયો તથા આધાર છે; પરંતુ નકામા લશ્કરી ખર્ચમાં જે પૈસો ખર્ચીએ, તેટલું, લોકોના આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક સુધારામાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચવાની આપણી ફરજ છે, તેમાંથી ઓછું થાય છે. હિંદુસ્થાનના લોકોનું કલ્યાણ કરવું, તે આપણો મુખ્ય હેતુ છે; અહિયાં રહીને, આપણે હાથે જો તેઓનું કલ્યાણ ન થાય, તો અહિયાં આપણે રહેવુંજ ન જોઈએ.”

મકરણ ૯ મું.

સાર્વજનિક કેળવણી.

પહેલા ગવર્નરજનરલ વોરેન-હેસ્ટિંગ્સે મુસલમાનોને કેળવણી આપવા સાદું કલકત્તા મદ્રેસા સન ૧૭૮૧ માં સ્થાપન કરી; તેમજ હિંદુ વિદ્યાને તથા યુરોપીઅન

વિદ્યાર્થીઓને માટે નિશાળો સ્થાપન કરી. લૉર્ડ વેલસ્લી-
 ઍ અંગ્રેજી અમલદારોને માટે ફોર્ટ વીલીઅમ કોલેજ
 સ્થાપી. સને ૧૮૨૪ માં લૉર્ડ ઍમહસ્તે કલકત્તાની સંસ્કૃત-
 ત કોલેજ સ્થાપન કરી; સન ૧૮૩૫ માં લૉર્ડ વીલીયમ
 બેન્ટીને મેડિકલ કોલેજ સ્થાપન કરી. બનારસની સંસ્કૃત
 પાઠશાળા સન ૧૭૯૧ માં, તથા આગ્રા કોલેજ સન
 ૧૮૨૩ માં, સ્થાપવામાં આવી. સ્વિસ્તિ મીશનરીઓએ
 (યેસુક્રિસ્તે સ્થાપન કરેલા ધર્મનો ફેલાવો કરવા સૌઈ'ઈ-
 ગ્લાન્ડની ખાનગી મંડળીઓએ મોકલેલા માણસોએ)
 સ્કુલો સ્થાપી છે; તેમાં પશ્ચિમાત્મ જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવા
 માટે, તથા બાઈબલનો ધર્મ લોકો જલદીથી ગ્રહણ કરે
 એટલા માટે, અંગ્રેજી શિખવવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાન-
 નાં અજ્ઞાન લોકોમાં કૃષ્ણવણી ફેલાવવા સાર સરકાર જે
 યતન કરે છે, તેમાં મીશનરીઓથી ઘણી મદદ મળે છે.

લૉર્ડ હાલીફાકસે, સન ૧૮૫૪ માં, હિંદુસ્થાન
 સરકાર ઉપર લખાણ કર્યું, તેને અનુસરીને, તથા કૃષ્ણવણીમાં
 સુધારો કરવા સાર સન ૧૮૮૨ માં ઍજ્યુકેશન કમિશન
 નીમ્યું હતું, તેના રિપોર્ટને અનુસરીને, હાલ સરકાર કૃષ્ણવ-

ણી આપે છે. કલકત્તા, મદ્રાસ, તથા મુંબઈમાં વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવ્હરસિટિ) સને ૧૮૫૭ માં સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં. હાલ દરેક જિલ્લામાં અંગ્રેજી નિશાળો સ્થાપન કરી છે; સરકારી મદદ આપવાની પદ્ધતિનો વિસ્તાર કર્યો છે, તથા દરેક શહેરમાં કન્યાશાળાઓ દાખલ કરી છે. દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી ખાતું છે; તેની સત્તા ડિરેક્ટર તથા ઇન્સ્પેક્ટરોને સોંપેલી છે. આખા દેશ ઉપર નિશાળોની યોજના એવી કરી છે કે, ગામડાની ગામઠી નિશાળથી ઉંચામાં ઉંચી પાઠશાળાઓ સુધી બધાને સરકારની મદદ મળે છે. બાળવામાં ઉત્તેજન આપવા સાથે, તથા ગરીબોના છોકરાનો વિશ્વ વિદ્યાલયમાં (યુનિવ્હરસિટિમાં) પ્રવેશ થઈ શકે તેટલા સાથે, કાલસેપ (સ્કાલરશિપ) ગોઠવવામાં આવી છે.

સને ૧૮૮૨-૮૩ માં ૧,૦૯,૨૧૬ નિશાળોને સરકારી મદદ મળતી હતી; તેમાં ૨૭,૯૦,૭૭૩ વિદ્યાર્થીઓ હતા, તેમાંથી ૧,૬૨,૩૭૧ કન્યાઓ હતી; એટલે આઠ ચોરસ માઈલમાં એક નિશાળ, તથા ૭૧ માણસની વસ્તીમાં એક વિદ્યાર્થી, એવું પ્રમાણ સરાસરીથી થાય છે.

સને ૧૮૮૨-૮૩ માં બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાં કેળવણી ઉપર કુલ ખર્ચ ૨૧,૦૫,૬૫૩ પાઉન્ડ થયું; એટલે એક એક વિદ્યાર્થીને બાળવવાતું વાર્ષિક ખર્ચ સરાસરી પ્રમાણે પંદર શિલિંગ અને એક પેની થયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું. લોકોપયોગી ખાતાં.

આગણાં પ્રકરણોમાં જે ખાતાં કહ્યાં છે, તે ઉપરાંત, કેવળ પરમાર્થ બુદ્ધિથી, લોકોની સગવડ, આબાદી, સુખા-કારી, અને પ્રાણસંરક્ષણ વધારવા સાથે હિંદુસ્થાનની રાજ્ય-પદ્ધતિમાં કેટલાંક ખાતાં દાખલ કર્યાં છે. આગળના રાજ્યોના અમલમાં તથા હાલનાં દેશી રાજ્યોમાં ધર્માદાય નામનું ખાતું માલમ પડે છે, તથા તે ખાતે વરસ દુહાડે અમુક રકમ ખરચાતી હતી, અને દેશી રાજ્યોમાં હાલ ખરચાય છે, તે જોઈ, સાધારણ રીતે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, “આગળનાં પ્રકરણોમાં હિંદુસ્થાનની રાજ્ય-પદ્ધતિનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું, તેટલુંજ જે આખું સ્વરૂપ હોય, તે હિંદુસ્થાન સરકાર તે માત્ર પૈસા ઉઘરાવનારી સરકાર છે, તેઓ ધર્માદાયનાં કાંઈજ કામો કરતા નથી?”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વીળવા સાથે, તથા હિંદુસ્થાનની રાજ્ય-પદ્ધતિનું પૂરતું તથા ખરું સ્વરૂપ દેખાડવા સાથે આ પ્રકરણ દાખલ કર્યું છે.

ધર્માદાયનાં ખાતાં હિંદુસ્થાન સરકારે સ્થાપન કર્યાં છે, અને તે વડે તેમને હાથે ધણો ધર્માદાય તથા પરમાર્થ રૂપતને માથે થયો છે, અને થાય છે. જ્ઞાત, જાત,

તથા ઉતરતી પંક્તિની ધર્મબુદ્ધિનાં બંધનથી અંધ થઈ ગએલા માણસો જેને ધર્માદાય અને પરમાર્થ કહે, તેવું માત્ર કાંઈ હિંદુસ્થાનની રાજ્ય-પદ્ધતિમાં જોવામાં આવતું નથી, તે વાત ખરી છે; દરરોજ સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણને ઇચ્છન બોજન જમાડીને ઉપર રૂપીઓ રૂપીઓ દક્ષિણા આપવી, એવું હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિમાં બનતું નથી; પણ, દુ-કાળના વખતમાં લાખો માણસોને અન્ન લાવી આપવું, તથા નબળાં ને મદત ખવડાવી, તેઓની ઓસડ પાણીથી બરદાશ રાખી તેઓના જીવ બચાવવા, તે આપણી દ્રુરજ છે, એક્કલહિંદુસ્થાન સરકાર હમેશાં માનતી આવી છે, અને તે બળવવાની કોઈ પણ તક જવા દેતી નથી. સારાંશ, અતિ મોટી સંખ્યાનું અતિ મોટું કલ્યાણ, આ હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિના ધર્માદાય તથા પરમાર્થનું તત્વ છે; અને તેજ સ્વરો ધર્માદાય તથા પરમાર્થ છે, એમ સધળા ધર્મોનું શોધન કરતાં માલમ પડે છે.

હિંદુસ્થાનની રાજ્ય-પદ્ધતિમાં લોકોપયોગી (ખરા ધર્માદાય તથા પરમાર્થનાં) ખાતાં બે પ્રકારનાં છે:—(૧) આધિ-ભૌતિક તથા જડ સૃષ્ટિના ફલદા જાણવા સાર અને તેથી માણસ જાતને લાભ આપવા સાર ઉઘાડેલાં ખાતાં; અને (૨) માણસના શરીરને તથા જીવને સુખ મેળવી આપવાનાં ખાતાં.

પહેલા પ્રકારમાં, ત્રિગનોમોટ્રિકેલસરવ (શાસ્ત્રીય રી-

તિથી જમીનની માપણી તથા તેનું વર્ણન), રસ્તા, ઇરિ-
ગેશન (પાણી લાવવાની) તથા નેવિગેશન (વહાણ ચલાવ-
વાની) નેહરો, વાયુચક્ર શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, જ્યોતિષ વેધશા-
ળા:—એ સંબંધી ખાતાં; તથા તેનો લોકોને ઉપયોગ ક-
રી આપવાનાં ખાતાં, જેવાં કે, ટપાલ, તાર, ડોકૂ (ગોદી)
આગગાડીઓ, પરદેશ જૂઠ્ઠાને વસવાની સગવડ—એ સ-
બંધી ખાતાં આવે છે.

બીજા પ્રકારમાં, દવાખાનાં, શીતળા ખાતું, આરોગ્ય-
રક્ષણ ખાતું આવે છે.

ઉપલા સિવાય સ્થળને અથવા વખતને અનુકૂળ
હોય, એવાં ખાતાં રાખવામાં આવે છે; જેવાં કે, દુ-
કાળ તથા કોલેરાના નિવારણને માટે ખાતાં, બાળકોના
અટકાવવાને માટે ખાતું, ઠગ અને ડકાઈટી (લૂંટારાનાં
ટોળાં) બંધ પાડવાનાં ખાતાં.

આ સૌને માથે હિંદુસ્થાન સરકારનું સ્ટેટિસ્ટિકલ
ખાતું છે; દેશની તથા લોકોની સ્થિતિ, તેઓનું આરોગ્ય,
આયુષ્યમર્યાદા, સંસારરચના, જાણ, કૌશલ, મિલકત,
પ્રાપ્તિ, તથા નૈતિક અને લૌકિક સ્થિતિ—વિગેરેની માહિતી
મેળવવી, તે આ ખાતાનું કામ છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મુખ્ય ઇલાકાની રાજ્યપદ્ધતિ.

મુખ્ય ઇલાકાનો કારભાર ગવર્નર તથા તેની કાઉન્સલિને સોંપ્યો છે. તે કાઉન્સીલની બે શાખા છે: (૧) પ્રવર્તક, અને (૨) વિધાયક. પ્રવર્તક કાઉન્સીલમાં ત્રણ મેમ્બરો તથા અધ્યક્ષ ગવર્નર છે. ગવર્નર આજ્ઞા રાજ્ય-કારભારનો ઉપરી છે, તેથી તેને માથે બધી જવાબદારી રહે છે. કાઉન્સીલ આગળ જે બાબનો આવે, તેમાં મેમ્બરોના મતાધિક્યથી ફેસલો કરવામાં આવે છે; અને જે બાબ તરફ સરખાં મત પડે, તે ગવર્નરને કાર્સ્ટિંગ મત છે, એટલે એક વધારે મત આપવાની સત્તા છે. પરંતુ જરૂરની બાબતોમાં કાઉન્સીલના મેમ્બરોના કોઈપણ પક્ષ તરફ વધારે મત આવે, તોપણ તે નહિ માનવાનો અધિકાર ગવર્નરને છે. મુખ્ય ઇલાકાની કાઉન્સીલને આ ઇલાકાની સલાહ શાન્તિ રાખવા માટે, તથા સારો રાજકારભાર ચલાવવા માટે, બધી બાબતોમાં કાયદા તથા ધારા કરવાની સત્તા છે; પરંતુ (૧) સરકારી ઉપજ તથા કરજ, (૨) ચાલતું નાણું, (૩) ટપાલ તથા તાર ખાતાની ગોઠવણ, (૪) પીનલકોડ, (૫) ધર્મ, (૬) હશ્કર તથા દરિયાઈ કાફ-

લાનો બંદોબસ્ત તથા ક્વાયત, (૭) પેટન્ટ અને કોપીરાઇટ, અને (૯) પરદેશી રાજાઓની જોડેનો સંબંધ— આટલી બાબતોમાં કાયદા કરવા હોય, તે ગરનર જનરલની મંજૂરી મેળવવી જોઈએ.

રાજકારભાર ચલાવવામાં ગુચ્ચવણ ન પડે, એટલા સારૂ સરકારે જૂદાં જૂદાં ખાતાં કર્યા છે. મુખ્ય છલાકાના લશ્કરના સેના પતિને બીજા કાઉન્સીલર ગણે છે; સધળી જાતની લશ્કરી બાબત તેને સ્વાધીન હોય છે. બીજા બે કાઉન્સીલરો મુલકી ખાતાં ઉપર દેખરેખ તથા કાયુ રાખે છે. દરેક ખાતાનો જાપરી એક એક સેક્રેટરી હોય છે; જે કાઉન્સીલરને જે ખાતું સોંપ્યું હોય, તે કાઉન્સીલર તેને માટે જવાબદાર રહે છે. સરકાર ઉપર અથવા કાઉન્સીલર ઉપર લોકોએ અથવા સરકારી નોકરોએ લખેલા કાગળો તે ખાતૂના સેક્રેટરી પાસે જાય છે, પછી સેક્રેટરી, જેમ ઘટે તેમ કાઉન્સીલ આગળ અથવા કાઉન્સીલર આગળ તે મુકે છે.

ગવર્નરની કાઉન્સીલની વિસ્તારક શાખામાં પ્રવર્તક શાખા ઉપરાન્ત કેટલાક મેમ્બરો હોય છે, તેઓને, કોઉન્સિલના વધારાના મેમ્બરો કહે છે. મુખ્યની કાઉન્સીલમાં વધારાના મેમ્બરોની સંખ્યા ચારથી આઠ.

ગી હોવી જોઈએ; તેમાંથી અર્ધા સરકારી નોકરી વગરના હોવા જોઈએ.

ગવર્નરને તથા પ્રવર્તક કાઉન્સીલરોને રાણીના હુકમથી હિંદુસ્થાનનો રાજ્યમંત્રી નીમે છે. તેઓ પોતાના હોદ્દાનું કામ પાંચ વરસ લગી કરી શકે છે.

ગવર્નરને દરેક મહિને ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાનો પગાર મળે છે; બીજા મેમ્બર સેનાપતિને રૂ. ૫,૮૩૩ મળે છે; અને બાકીના બેમાંથી દરેક કાઉન્સીલરને રૂ. ૫,૧૨૦ મળે છે.

મુખ્ય સરકારનાં નિચે લખેલાં ખાતાં છે.

(૧) લશ્કર ખાતું; (૨) રેવન્યુ, જમાખરચ, તથા સામાન્ય ખાતાં; (૩) ન્યાય ખાતું; (૪) રાજ્યદારી અને ગ્રામ ખાતાં; (૫) કેળવણી ખાતું; (૬) દરિયાઈ ખાતું; (૭) ખ્રિસ્તિ ધર્મ ખાતું; (૮) પબ્લીક વર્ક્સ ખાતું; (૯) રેલવે ખાતું.

મુખ્ય ધલાકાના ઉત્તર, મધ્ય, અને દક્ષિણ એવા ત્રણ ભાગ કર્યા છે. મુલકી રાજ્યકારભાર ઉપર તપાસ રાખવાનું કામ દરેક ભાગના કમીશનરને સોંપ્યું છે. આખા ધલાકાને માટે એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ છે; મીઠું, અરીસુ અથવા અબકારી ખાતાનો એક કમીશનર છે; જંગલ ખાતાનો એક કમીશનર છે; એક ખેતીવાડીનો ડિરેક્ટર છે; અને એક કેળવણી ખાતાનો ડિરેક્ટર છે.

હિંદુસ્થાનના રાજકારભારનો પાયો જુદા ઉપર છે.

દરેક જીલ્લામાં નિચે લખેલા અમલદારો હોય છે;—

(૧) રેવિન્યુ કલેક્ટર, તેજ જીલ્લાનો માજિસ્ટ્રેટ હોય છે, તથા આખા જીલ્લાનો કારબાર તેને સોંપવામાં આવે છે; (૨) જીલ્લા તથા સેસન જજ; (૩) પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ; (૪) સિવિલસર્જન; (૫) કુળવણી ખાતાનો ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર.

જીલ્લાથી નિચે જતાં, તાલુકામાં સરકારી નોકરાની સંખ્યા બધે ઠેકાણે એકજ હોતી નથી, તથા બધાં ખાતાના અમલદારો હોતા નથી. મામલતદાર કલેક્ટરને જીલ્લામાં હોય છે; જીલ્લા જડજને ઠેકાણે દિવાની કામોમાં સબોર્ડિનેટ જડજ હોય છે, પણ ફોજદારી કામો મામલતદારને સોંપેલાં હોય છે. પોલીસસુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બદલે ચીફ કનસ્ટેબલ હોય છે; અને સિવિલ સર્જનને બદલે હોસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટ હોય છે.

ગ્રામાધિકારી.

સરકારી અમલદારોની આટલી લાંબી ઢાર છે, તેમાં સરકાર તથા રાયતદો સંબંધ જોડનારા ગ્રામાધિકારીઓ છે. તેઓનાં પટેલ, કુલેકરણી અથવા તલાટી, અને મહાર એવાં નામ છે. પટેલ તેઓના ઉપરી છે. તેને ધણું કરીને મોગલ સરકારથી હોદ્દો મળેલો હોય છે; તેને કેટલીક જ-

મીન તથા વેરા વંશપરંપરાથી મળે છે, અને ખીન્ન કેટલાક હક્ક તથા માન મળે છે. તેનો હોદ્દો વંશપરંપરાથી ચાલતો આવે છે. ગામડાની પોલીસનો તે ઉપરી છે, તથા કેટલેક દરજ્જે તે માજિસ્ટ્રેટની સત્તા ધરાવે છે. વળી તે રેવન્યુ અમલદાર પણ ગણાય. ગામડામાં તે મામલતદાર કે કલેક્ટરને ઠેકાણું ગણાય છે. રૈયત પાસેથી સરકારની ઉપજ તે ઉઘરાવે છે, રૈયતનો સરકાર આગળ પ્રતિનિધિ થાય છે, અને સરકારના હુકમ અમલમાં લાવવામાં મોટું સાધન થઈ પડે છે,

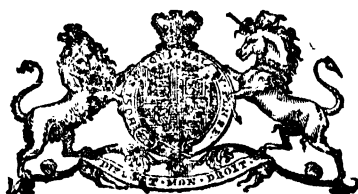
કુલ્લકરણી ગામડાનો વંશપરંપરાનો મેહેતો હોય છે. જ્યારે મેહેતો સરકારનો પગારદાર નોકર હોય છે, ત્યારે તેને તલાટી કહે છે.

મહાર પણ રેવન્યુ અમલદાર છે. ગામડાની હદ તથા દરેક આસામીનાં ખેતરની હદ તપાસતી, તે તેનું કામ છે. જમીનની વ્યાપ્તમાં તકરાર પડે, ત્યારે તેની શાહેદી ઉપર ઘણું વજન રાખવામાં આવે છે. વળી, તે સરકારી જમસુસ તથા ભોમીયાનું કામ કરે છે. કેટલાએક જીલ્લાઓમાં મહારને બદલે કોળી અથવા રામોસીઓ હોય છે.

પટેલ રૈયત પાસેથી સરકારી વસુલ લે છે. ગામડાનો મેહેતો સરકારી ચોપડામાં તે વસુલ દાખલ કરે છે તથા રૈયતને તેઓની ચોપડીમાં પહોંચ આપે છે. મહાર સઘળી રોકડ લેઈને મામલતદારના ખજાનામાં બરે છે.

● ગામડામાં જે કંઈ અગત્યની ળીના અને, તે સરકાર-
ને જાહેર કરવાની જવાબદારી પટેલને માથે છે. ગામડામાં
કોઈ પણ બાબતની તુરતાતુરત તપાસ કરવી હોય, તો તે
તપાસ કરવાની પટેલની ફરજ છે. કુલકરણી અથવા તલાટી તેને
મદદ કરે છે, તથા લખાણનું સંવળું કામ કરે છે; અને મહાર
તે સંવળું લખાણ જ્યાં લેઈ જવું હોય, ત્યાં પહોંચાડે છે.

સન ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની પેહેલી તારીખે આપણાં
પ્રિય મહારાણી કૈસરેહિન્દ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જાહે-
રનામામાં હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજ્યનીતિની સામાન્ય
દિશા બતાવેલી છે; તેથી તે અહિંયાં દાખલ કરીએ છીએ.

રાણીનું જાહેરનામું.

(બુ. વ. ગ્રંથ, નવેમ્બર, ૧૮૫૮.)

હમે પાર્લિમેન્ટમાં એકઠી થયેલી લોકોની તથા
અમીરોની સભાની સલાહ તથા સંમતિથી હિંદુસ્થા-
નના મુલકનો રાજ્યકારભાર, જે આટલા દિવસ સુધી,
હમારા સોંપ્યાથી, નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ચલાવતી

હતી, તેમની પાસેથી હમે હમારે હસ્તક કરી લેવાનો નિ-
શ્ચય કર્યો છે માટે,-

હવે હમે આ ઝહેરખમર ઉપરથી જણાવિએ છિ-
યે કે, ઉપર કહેલા લોકોની સલાહ તથા સંમતિથી હિંદુ-
સ્થાનનું રાજ્ય મજકુર હમારે હસ્તક કીધું છે, અને એ
રાજ્યમાં રહેનારી અમારી રૈયતને કહિયે છિયે કે, તમારે
હમારી સાથે, હમારા વારસો સાથે તથા હમારી પછી થ-
નારાઓ સાથે ઇમાન રાખવું અને તેમને તાબે થવું, અને
હમારે નામે તથા હમારી તરફથી જેને એ દેશ મજકુરનો
રાજ્યકારભાર ચલાવવા સાફ લાયક ધારી મોકલીએ, તેના
નિમલને શરણ થવું.

હમે હમારા ખરેખરા વિશ્વાસુ અને હેતસ્વી મંત્રી
ચાર્લસ જન વાઇકૉન્ટ કેનિંગની ઇમાનદારી, હુશીયારી અ-
ને બુદ્ધિમાં મુખ્યત્વે કરીને વિશ્વાસ રાખી, વાઇકૉન્ટ કેનિ-
ંગ મજકુરને, ઉપર કહેલા હમારા મુલકોનો પહેલો વાઇસ-
રાય યાને ગવર્નર જનરલ ઠેરવીએ છીએ. એણે હમારે
નામે રાજ્યવહિવટ ચલાવવો, અને હમારે નામે તથા હ-
મારી તરફથી કામ કરવું, (તેનાં એટલું કે) હવે પછી હ-
મારા મુખ્ય “સેક્રેટરીસ ઓફ સ્ટેટ”ની મારફતે હમારા હુ-
કમ એના ઉપર જશે, તેને તાબે એણે થવું.

નામદાર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ચાકરીમાં હાલ
હિવાની તથા લક્ષકરી ખાતામાં જે લોકો નોકર છે, તેમને
આની રૂપે હમે મંજુર કરીએ છિયે, (એટલે કે) હવે પછી

હમુરી મરણ થાય તથા જે કંઈ કાયદા કરવામાં આવે, તેને તાબે મંજુર કરીયે છીયે.

હમે આ દસ્તાવેજથી દેશી રાજાઓને જાહેર કરીયે છીયે કે, તમારી સાથે નામદાર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીથી પોતે અગર પોતાના હુકમથી જે જે કાલકરાર કરવામાં આવ્યા છે, તે હમેએ કબુલ રાખ્યા છે, અને તે વિશે હમે દિલમાં ચિંતા રાખી પાળીશું. તેજ પ્રમાણે તમારે પણ પાળવા, એવી હમે આશા રાખીએ છીયે.

હમારો હમણાંનો મુલક વધારવાની હમારી ઇચ્છા છેજ નહીં. અને જેમ હમે એક પાસથી હમારા મુલક અથવા હકક દબાવનારને શિક્ષા કર્યા વગર છોડીશું નહીં, તેમજ હવે ખીજનો મુલક દબાવવાની મંજુરી પણ આપીશું નહીં. દેશી રાજાઓના હક, તેમની પદવી અને તેમના ટેકને માન જેવું હમે હમારાને આપીયે છીયે, તેવું આપીશું. હમારી ઇચ્છા છે કે, હમારી રૈયતની ચઢતી સાથે તેમની પણ ચઢતી થાઓ, અને સંસારનું સુખ જે માત્ર માંહોમાંહે સંપ અને નિરોપ રહેથી તથા સારો રાખ્યવ-હિવટ ચલાવેથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પણ વધારો થાઓ.

હમે એવું ગણીયે છીએ કે, હમારી ખીજ સર્વ રૈયત વરફ જે રજા બજાવવાનાં હમે બંધાએલા છીયે, તેજ ફરજ બજાવવાને આ દેશની રૈયત સાથે બંધાયલા છે અને, સર્વ શક્તિવાન પરમેશ્વરની કૃપાથી એજ ફરજ હમે એક નિષ્ઠાથી તથા અંતઃકરણથી પાળીશું.

ખ્રિસ્તિધર્મ ખરો છે, એવું પકકું હમે માની શી-
યે, તથા મોહોટા ઉપકારથી એ ધર્મનું સુખ કબુલ કરીયે
છીએ ખરા, પરંતુ હમારી કોઇ પણ રૈયત પાસે હમારી
ખાતરી પ્રમાણે ધર્મ પરાણે મનવવાનો હક નથી રાખતા,
તેમ ઈચ્છા પણ નથી રાખતા. હમે સાફ કહીયે છીએ કે,
ધર્મ સંબંધી આકીન તથા ધર્માચારના કારણથી કોઇપણ
માણસની કોઈ પ્રકારે પણ પક્ષ રાખવામાં આવશે નહીં,
કોઇને ઈન્ન અથવા પરિતાપ થવા દેશું નહીં, એવી હમારી
મરજી છે. સર્વને સરખી રીતે (વેહેરોવંચો કીધા વગર)
ન્યાયનું નિષ્પક્ષપાત તથા બરોબર રક્ષણ મળશે, અને
હમારા હાથ નીચેના અધિકારીયોને તરછટ કહી મુકીએ
છીયે કે, હમારી કોઈપણ રૈયત ગમે તેની પુન્ન કરતી હો-
ય તથા ગમે તે ધર્મ સંબંધી મત માનતી હોય, પરંતુ
તેમાં તમારે હાથ ધાલવો નહીં; અગર ધાલશે તો તમારા
ઉપર હમારી બારે ઇતરાજી થશે.

વળી હમારી એવી હોંસ છે કે, હમારી રૈયતમાંનાં
જે કોઈ પોતાની કેળવણીથી, હુશિયારીથી તથા પ્રમાણિક-
પણાથી પોતાનું કામ અજાવવાને લાયક થયા હશે, તેઓ,
પછી ગમે તે જાતના હો, આવા ધર્મ માનતા હો, તોએ,
બનશે ત્યાં સુધી, તેમને ખુલ્લો રીતે હોદ્દાની નોકરીમાં દા-
ખલ કરવામાં આવશે.

જે રાજ્યલોભી પુરૂષોએ ખોટા બોખાટથી પોતાની
ના દેશીઓને છેતરી, તેમને ઉધાડે છોડે બળવો કરવાની

ઉશ્કેરણો આપી છે, તેઓના કર્મથી હિંદુસ્થાનને નુકશાન તથા દુઃખ નડ્યું છે, તેનો હમે બહુ શોક કરીએ છીએ. હમારો અમલ કેવો છે, તે આ બલવાને રણભૂમીમાં કચરી નાંખ્યાથી હમે દેખડાવ્યો છે. પણ જે લોકોને આની રીતે બમાવ્યા છે, તેઓ જો ઘેર આની પોતાને ધંધે પાછા વળગશે, તો તેમનો અપરાધ ક્ષમા કરી તેમની દયા લાવવામાં આવશે, એવી અમારી ઇચ્છા છે.

રૂધિરની છોજોને વધારે પ્રસ્તાર થતો અટકાવાય, તથા હમારા હિંદુસ્થાના મુલકમાં સંપ સલાહ વહેલી આવે, માટે હમારા વાર્ઠસરાય તથા ગવરનર-જનરલે એક પ્રાંતમાં તે, કેટલીએક સરત ઉપર, ક્યા હારની આશા આપી છે કે, જે કોઇ ગયા માઠા તોશનમાં હમારા રાજ્ય સામે અપરાધ કીધાથી અપરાધી થયા છે, તેમને માફી આપવામાં આવશે, અને જે લોકોથી એવો અપરાધ થયો છે કે તેમને માફી આપી શકાતી નથી, તેમને શિક્ષા કેવી કરવી તે પણ સાફ જાહેર કરી બતાવ્યું છે. હમે હમારા વાર્ઠસરાય તથા ગવરનર-જનરલના ઉપર કહેલા કામને પસંદ કરીએ છીએ, અને વધારે નિચે - પ્રમાણે પ્રગટ કરીએ છીએ કે:—

ખુનીઓને ખુની જાણી, જે લોકોએ પોતાની ખુશીથી એથો આપ્યો છે, અથવા જેમણે હુલડમાં આગેવાન થઇને ઈઆ ઉશ્કેરનારની પેઠે કામ ચલાવ્યું છે, તેમના જીવનું માત્ર રક્ષણ કરવામાં આવશે; પણ એવા લોકોને

જે ધટિત શિક્ષા છે, તે કરતી વખતે તેમને પોતાની તરફથી તાબેદારી કહાડી નાંખવાનું મન થયું તે વેળા તેમની કહેવી હાલત હતી, અને જે લોકો માત્ર કાવીત્ર માણુસોના ખોટા ખોખાટ ભોળપણે ખરાં માની અપરાધી થયા છે, તેમના ઉપર ઘણી મીઠી નજર રાખવામાં આવશે.

એ શીવાય ખીજા જે હાલ હુલડમાં છે, તેઓ પોતાને ઘેર જઈ નીરાંતે ધંધે રોજગારે વળગશે, તો હમારી વિરૂદ્ધ અથવા અમારા રાજ્યની વિરૂદ્ધ અગર અમારા દરજ્જાની વિરૂદ્ધ કીધેલા અપરાધ વીસરી જઈ, તેમને વગર કરારે ક્ષમા કરીશું.

જે લોકો આવતા જાતેવારીની પેહેલી તારીખ પહોંચી આ કરારથી કબુલ થશે, તેમને હમારી કૃપાની તથા ક્ષમાની સરતો લાગુ પડશે.

ઇશ્વર કૃપાથી આ દેશમાં નિરાંત વળશે, ત્યારે અમારી એવી ઈચ્છા છે કે, હિંદુસ્થાનમાં નિરપદવી ઉદ્યોગને ઉશકેરણી આપવી, લોકોને ઉપયોગી પડે તથા તેઓ સુધરે એવાં કારખાનાંમાં વૃદ્ધિ કરવી, અને એ દેશમાંની સર્વ રૈયતોને ફાયદો થાય, તેમ રોજ્ય ચલાવવું.

હમારી રૈયતની ચઢતી આમારું સામર્થ્ય, હમારી રૈયતના સંતોષે હમારું રક્ષણ, અને હમારી રૈયતની કૃતજ્ઞતામાં હમારો ખરેખરો ખદગ છે. સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર કરે, ને હમારા લોકોના કષ્ટોણની હમારી ઇચ્છા પુરી પાડવા સાથે હમને તથા અમારા હાથ નિચેના અમલદારોને શક્તિ મળે, એવી અમારી આશા છે.

—❀❀*સમાપ્ત.*❀❀—

શુદ્ધિપત્ર.

પાત્રું.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૮	અપમાન	અપમાન
૧	૧૫	ઈગ્લાન્ડની	ઇંગ્લાન્ડની
૧	૧૬	ઈગ્લાન્ડની	ઇંગ્લાન્ડની
૩	૭	હાલમાં	હાલના
૭	૮	વાવ્ય	વાયવ્ય
૮	૧૪	વાવ્ય	વાયવ્ય
૯	૨૩	રાગ્ગને	રાગ્ગને
૧૦	૧૮	ધન્યા	ધનિડયા
૧૧	૯	ખતાં	ખાતાં
૧૩	૧૨	કૌન્સિલો	કૌન્સિલો
૧૫	૨	અક	એક
૧૯	૨૧	૧૮૫૩	૧૮૬૧
૨૪	૩	તેને અથવા	અથવા તેને
૨૯	૭	છે	છે.
૩૫	૧	પત્રક	પત્રક
૩૬	૧૩	એઆ	આ
૩૯	૧૯	(ખેતર માપણી),	(ખેતરમાપણી)
૪૧	૧૪	વાવ્ય	વાયવ્ય
૪૩	૧૩	રીકવેસ્ટ	રિકવેસ્ટ,
૪૬	૧૬	૨૪૨,	૨૪૨

૪૮	૨૩	સાધારણ	અસાધારણ
૫૬	૨૧	ત્રિગનોમેટ્રિકલસરવ	ત્રિગનોમેટ્રિકલસરવે
૭૭	૯	હિંદુસ્થાના	હિંદુસ્થાનના

વધારો.

પૃષ્ઠ ૪ માં ઉમેરો:—૧૧. પ્રેસિડેન્ટ ઓફ ધી બ'ડ ઓફ ટ્રેડ (વેપાર ખાતાનો મંત્રી).

પૃષ્ઠ ૬૬ માં ૨ ના વાક્ય-કદંબ પછી આ વાક્ય-કદંબ ઉમેરો:—વંશ પરંપરાથી ભોગવેલી જમીન સાથે દે-શીઓનું મન ધાણું વળગી રહ્યું છે, એ અમને ખબર છે, તે માટે તેને લગતા તેમના જે હક છે, તે હમે જાળવી-શું, એવી હમારી ઇચ્છા છે; તેમાં એટલું કે સરકારની લેવડદેવડ તે ઉપર કટલી છે, તેનો ધટિત રીતે વિચાર કરવામાં આવશે.

